

Oog in oog met het mysterie

Een onderzoek naar angst in Daniël 4, 7 en 8

bacheloreindwerkstuk aangeboden aan:

prof. dr. B.E.J.H. Becking

en

dr. H.L.M. Ottenheijm

Departement Filosofie en Religiewetenschap

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Eva van Urk

(3711994)

4 juni 2015

"Angst"
Marry van Bree

Het profetische zien betreft "iets verschrikkelijks en beangstigends"

Maimonides, De Gids der Verdooden

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	5
1 Introductie op het boek Daniël	7
1.1 De tekstuele overlevering	7
1.2 Samenstelling en datering.....	8
1.3 Historische context.....	9
1.4 Genres	10
1.5 Het personage Daniël	11
2 De betekenis van angst in de (godsdienst)psychologie	12
2.1 Wat zijn emoties?.....	12
2.2 Wat is angst?	13
2.3 Welke rol speelt angst in de religieus gekleurde ervaring?	14
3 Het Bijbelwetenschappelijk onderzoek naar emoties in het Oude Testament	16
4 Een verkenning aan de hand van de cognitieve linguïstiek	17
4.1 De wereld van een woord	17
4.2 De oudtestamentische wereld van het woord angst	17
4.3 Het prototypisch scenario	20
5 Exegese van enkele teksten	21
5.1 Toelichting op de werkwijze.....	21
5.2 Exegese Daniël 4: 2, 16.....	22
5.2.1 Werkvertaling en structuur	22
5.2.2 Tekstkritiek	23
5.2.3 Concordantie-onderzoek.....	27
5.2.4 Literaire en redactionele kritiek	30
5.2.5 Uitleg van de verzen	30
5.3 Exegese Daniël 7: 1, 15-16, 28.....	34
5.3.1 Werkvertaling	34
5.3.2 Tekstkritiek	35
5.3.3 Concordantie-onderzoek.....	38
5.3.4 Literaire en redactionele kritiek	39
5.3.5 Uitleg van de verzen	39
5.4 Exegese Daniël 8: 15-19, 27.....	43
5.4.1 Werkvertaling	43

5.4.2	Tekstkritiek	44
5.4.3	Concordantie-onderzoek.....	46
5.4.4	Literaire en redactionele kritiek	49
5.4.5	Uitleg van de verzen	49
6	Conclusie	53
7	Literatuurlijst	57
8	Bijlage	61
8.1	Engelstalige weergave van behandelde Bijbelteksten in de LXX (NETS).....	61
8.2	Toelichting op de werkvertaling.....	62

1. Inleiding

Het was mijn wens een onderzoek te doen op het gebied van de oudtestamentische Bijbelwetenschap, dat tegelijkertijd raakvlakken zou hebben met mijn achtergrond in de psychologie. Dat is gelukt. Op een avond sloeg ik de Bijbel open en begon te lezen in het boek Daniël. Het beeld dat veel mensen van Daniël hebben, en zo als ik mij hem voorstelde tijdens vertellingen op de basisschool, is dat van onverschrokken held, die de leeuwenkuil trotseert. Dapper is hij zonder meer. Maar stalen zenuwen blijkt hij niet te hebben. Het trof mij hoe vaak er sprake is van angstige momenten in het Bijbelboek, en hoe expliciet en rijkgeschakeerd deze emotie beschreven wordt. Dat wekte mijn interesse. De theologische aandacht gaat meestal uit naar de inhoud van Daniëls visioenen, en niet naar zijn persoonlijke reactie daarop. Daarom wil ik in deze scriptie eens een ander aspect belichten.

Mijn centrale onderzoeksvraag luidt als volgt:

In Daniël 4, 7 en 8 krijgt de Judeese hoveling Daniël te maken met angst. Ook de Babylonische koning Nebukadnessar valt eraan ten prooi. Wat is de aanleiding en verklaring voor hun ervaringen? Hoe is de emotie weergegeven in de tekst? En waaruit bestaat de remedie?

Ik ga als volgt te werk. In hoofdstuk 1 geef ik een algemene introductie op het boek Daniël. In hoofdstuk 2 ga ik in op de betekenis van angst in de (godsdiens)psychologie, en geef ik een omschrijving van de begrippen 'angst' en 'emotie'. Ook ga ik na welke rol angst kan spelen in religieus gekleurde ervaringen. Daniël en Nebukadnessar zijn er namelijk van overtuigd dat de dromen en visioenen die zij ontvangen, en die hun angst bezorgen, afkomstig zijn uit de godenwereld / van God. Ik doe een beroep op twee invloedrijke geleerden: de filosoof en psycholoog William James (1842-1910) en de theoloog en godsdienswetenschapper Rudolf Otto (1869-1937). Waar relevant trek ik in lijnen naar het boek Daniël. In hoofdstuk 3 geef ik een grove schets van tendensen in het Bijbelwetenschappelijk onderzoek naar emoties, zonder daarbij de pretentie te hebben volledig te zijn. In hoofdstuk 4 verken ik de voorstellingswereld van het Oude Testament met betrekking tot angst. Met behulp van inzichten uit het vakgebied van de cognitieve linguïstiek probeer ik mij aan de hand van de oudtestamentische tekst een beeld te vormen van wat men toentertijd 'verstond' onder de emotie. Dat helpt om het boek Daniël in context te plaatsen. In hoofdstuk 5 ga ik te werk volgens enkele 'klassieke' exegesestappen, met als doel licht te werpen op de angst bij Daniël en Nebukadnessar, zoals die tot ons komt via de tekstuele overlevering. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar Daniël. Omdat ik vanwege de omvang van deze scriptie niet het gehele boek Daniël kan behandelen, heb ik een keuze gemaakt voor de hoofdstukken 4, 7 en 8.

Omdat dit niet de enige plekken zijn waar sprake is van angst, komen zijdelings ook andere relevante passages aan bod. Paragraaf 5.1 bevat nog enkele details met betrekking tot de werkwijze in dit hoofdstuk. In hoofdstuk 6 volgt een conclusie waarin ik op basis van mijn bevindingen een samenvattend antwoord geef op de centrale onderzoeksvraag.

Woord van dank

Een speciaal woord van dank gaat uit naar mijn scriptiebegeleider prof. dr. Bob Becking. Hij heeft zich bereid getoond mij te begeleiden, ook al is hij inmiddels met emeritaat. Ik dank hem hartelijk voor zijn waardevolle adviezen, die me geholpen hebben om de juiste sturing aan te brengen in mijn project. Ook bedank ik mijn echtgenoot Willem Jan Coster voor zijn aanmoediging en steun. Ook voor zijn geduld wanneer ik weer eens beslag legde op onze ‘hoofdcomputer’ en hij daarom genoodzaakt was te werken achter zijn oude trage laptop.

Lijst van afkortingen

BHS	Biblia Hebraica Stuttgartensia (1997)
Dn	Daniël (het Bijbelboek)
GELS	Greek - English Lexicon of the Septuagint (2003)
HALOT	The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament (1988)
HSV	Herziene Statenvertaling (2010)
LXX	Septuaginta (Rahlfs, 1935)
MT	Masoretische tekst
NBG	NBG-vertaling (1951)
NB	Naardense Bijbel (2014)
NETS	New English Translation of the Septuagint (2007)
NBV	Nederlandse Bijbelvertaling (2004)
OG	Old Greek
OT	Oude Testament
TKA	tekstkritisch apparaat van de BHS

1 Introductie op het boek Daniël

1.1 De tekstuele overlevering

Het oudtestamentische boek Daniël is relatief kort. Het staat in de Tenach tussen Ester en Ezra. In de joodse traditie maakt het deel uit van de Geschriften, de Ketoeviem. In de christelijke canon heeft het zijn plek gevonden tussen de profeten Ezechiël en Hosea.

Het boek Daniël zoals we dat kennen vanuit de Masoretische tekst (MT), gebaseerd op de Leningrad Codex (ca. 1008 v. Chr.), staat niet op zichzelf. Er is sprake van een meer omvangrijke literaire traditie, die floreerde in de Perzische en Hellenistische periode.¹ In het Grieks zijn er twee versies van Daniël bekend: de *Old Greek* (OG) en Theodotion. De OG is de originele Griekse tekst van de Septuaginta (LXX),² onderscheiden van latere revisies.³ De OG-vertaling van Daniël dateert waarschijnlijk uit het einde van de tweede of het begin van de eerste eeuw v. Chr. en kwam vermoedelijk tot stand in Alexandrië.⁴ De Theodotion-vertaling van Daniël is een revisie van de LXX, die nauwer aansluit bij de Aramese en Hebreeuwse tekst van de MT. In de derde eeuw n. Chr. vervingen de kerkvaders de OG-vertaling van Daniël door Theodotion, omdat ze deze laatste betrouwbaarder vonden.⁵ In het onderdeel van de tekstkritiek in hoofdstuk 5 vergelijk ik de MT met de LXX (OG). Theodotion laat ik buiten beschouwing omdat deze vertaling over het algemeen nauw aansluit bij de MT, en daarom minder interessant is wat de verschillen betreft.

De LXX -zowel de OG als Theodotion- heeft drie additionele verhalen ten opzichte van de Masoretische tekst: het Gebed van Azarja en het Lied van de drie jongemannen, Susanna, en Bel en de draak. De katholieke kerk rekent deze 'deuterocanonieke' boeken tot het Oude Testament.⁶ De protestantse traditie beschouwt ze als apocrief. De joodse traditie heeft de verhalen nooit als canoniek erkend.⁷ Janse stelt dat de Septuagintische verhalen handelen over trouw aan God en de uitredding van de rechtvaardigen. Ze geven een bedreigd volk moed voor de toekomst. Daniël vervult de heldenrol in het ontmaskeren van leugens en afgoden(dienaars).⁸ Ook in Qumran zijn overleveringen gevonden. De Dode Zeerollen bevatten verschillende edities van de canonieke tekst

¹ C. A. Newsom, *Daniel: A Commentary*, p. 2

² De Septuaginta is een joodse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel in het Grieks, tot stand gekomen in Alexandrië, Palestina en mogelijk op andere plekken, vanaf de derde eeuw v. Chr. Zie: E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, p. 128-129, 131

³ E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, p. 129

⁴ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 4

⁵ Idem, p. 4

⁶ Idem, p. 2

⁷ S. Janse, *De apocriefen: Inleiding op de deuterocanonieke boeken*, p. 303

⁸ Idem, p. 309

van Daniël, en er zijn extra teksten gevonden, die Newsom omschrijft als eschatologische profetieën. De tekstvorm blijkt niet veel af te wijken van de MT.⁹

1.2 Samenstelling en datering

Tot ver in de negentiende eeuw was het gebruikelijk het boek Daniël te dateren in de periode van de Babylonische ballingschap in de zesde eeuw v. Chr. Daniël zelf zou de auteur zijn geweest van het gelijknamige Bijbelboek. Eind negentiende eeuw ontstond consensus onder wetenschappers over een datering in de tweede eeuw v. Chr. Het boek in zijn huidige vorm -in ieder geval het apocalyptische gedeelte- zou ontstaan zijn tegen de achtergrond van de Makkabeese opstand tegen de Griekse overheersing, gedurende het schrikbewind van Antiochus IV Epifanes. De anonieme auteurs schreven onder de naam van het Bijbelse personage Daniël.¹⁰ Pseudonimiteit en ‘*prophetia ex eventu*’¹¹ zijn bekende eigenschappen van apocalyptische en andere literatuur uit de Hellenistische periode.¹² Volgens Collins gaat het niet om een ontkenning van de mogelijkheid van profetische voorzeggingen, als wel om de constatering dat het onwaarschijnlijk is dat een profeet uit de zesde eeuw v. Chr. een dermate gedetailleerde belangstelling aan de dag legt voor gebeurtenissen die zich pas eeuwen later zullen afspelen. De tekst van het boek Daniël bevat verwijzingen die corresponderen met historische gebeurtenissen in de tweede eeuw v. Chr. De meest voor de hand liggende conclusie is daarom dat de voorspellingen geschreven zijn na afloop van deze gebeurtenissen.¹³

Een opvallende eigenschap van het boek Daniël is dat het gedeeltelijk in het Aramees¹⁴ is overgeleverd, namelijk 2: 4b-7: 28. Dit wijst erop dat het boek is samengesteld uit verschillende bronnen.¹⁵ Collins is ervan overtuigd dat in ieder geval de hoofdstukken 7-12 hun context hebben in de Makkabeese periode, maar dat de hoofdstukken 1-6 (de Aramese narratieven) mogelijk van een vroegere datum zijn.¹⁶ De meest gangbare wetenschappelijke opvatting is dat een oorspronkelijk

⁹ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 3. Het gaat om Pseudo-Daniël ^{a-b} {4Q243-44} en Pseudo-Daniël ^c {4Q245}

¹⁰ Idem, p. 6-7

¹¹ “*Prophecy from (or after) the event.*” A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 68

¹² J. J. Collins, *Daniel: A Commentary on the Book of Daniel*, p. 26

¹³ Idem, p. 26

¹⁴ M. D. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in its Context*, p. 345. Coogan geeft een algemene omschrijving van het Aramees als een Semitische taal die ontstaan is in het oude Syrië en in de tweede helft van het eerste millennium v. Chr. wijdverbreid was in het Nabije Oosten. In het Nieuw-Babylonische en het Perzische rijk werd het de gemeenschappelijke taal, gebruikt in de diplomatie en handel.

¹⁵ Idem, p. 398

¹⁶ J. J. Collins, *Daniel*, p. 29

pré-Makkabees corpus van in het Aramees geschreven narratieven in de Makkabeese periode werd uitgebreid met een serie van grotendeels in het Hebreeuws geschreven apocalyptische visioenen.¹⁷

1.3 Historische context

Het verhaal over Daniël speelt zich af tijdens de Babylonische ballingschap. Een ingrijpende periode in de geschiedenis van Israël die op verschillende terreinen van grote invloed is geweest. Een nauwkeurige beschrijving en afbakening is niet mogelijk, omdat het historisch bewijsmateriaal nogal fragmentarisch is.¹⁸ De Bijbel is niet volledig; een aanzienlijk deel van deze geschiedenis is in nevelen gehuld.¹⁹ Ik zal me beperken tot de hoofdlijnen.

In 598 of 597 v. Chr. werd voor de eerste maal een groep Judeeërs in ballingschap weggevoerd naar Babylonië.²⁰ In 2 Koningen 24 is te lezen dat dit het resultaat was van een mislukte opstand onder koning Jojakim tegen de Babylonische overheersing. Een straf van God bovendien omdat Jojakim zich slecht gedragen had. Eerder al kreeg het noordelijke rijk Israël in de achtste eeuw v. Chr. te maken met deportaties door de Assyriërs.²¹ In 587 of 586 v. Chr. werd voor de tweede maal een deel van de Judeese bevolking weggevoerd naar Babylonië.²² Ditmaal was koning Sedekia tegen de koning van Babylonië in opstand gekomen, zo blijkt uit 2 Kon. 24: 20. De stad Jeruzalem werd verwoest, de tempel van JHWH geplunderd en in puin gelegd. Opnieuw het gevolg van overtredingen tegenover JHWH, aldus 2 Koningen 24: 20. Becking duidt aan dat deze ballingschap de uitkomst was van een historisch proces waarin de Babyloniërs hun controle over het gebied nabij de Egyptische grens wilden verstevigen.²³

In Babylonië bleef de meerderheid van de Judeeërs een eigen etnische groep vormen. Velen kregen landbouwgrond toegewezen om daarop te werken, met als doel de stedelijke gebieden van voedsel te voorzien.²⁴ De profeet Jeremia gaf hun de opdracht van JHWH om het alledaagse leven te continueren en zich in te spannen voor de bloei van Babel. Na zeventig jaar zou Hij naar hen omzien en hen doen terugkeren naar Jeruzalem (Jeremia 29: 4-23). Het leven in Babylonië was vermoedelijk minder miserabel dan doorgaans wordt aangenomen; er was sprake van een redelijk acceptabele levensstandaard en waarschijnlijk ook van vrijheid om het eigen religieuze leven voort te zetten. De

¹⁷ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 8

¹⁸ B. Becking, A. Cannegieter, W. van de Poll & A.-M. Wetter, *From Babylon to Eternity: The Exile Remembered and Constructed in Text and Tradition*, p. 5

¹⁹ R. Albertz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B. C. E.*, p. 3

²⁰ Idem, p. 2

²¹ Idem, p. 2

²² Idem, p. 2

²³ B. Becking, A. Cannegieter, W. van de Poll & A.-M. Wetter, *From Babylon to Eternity*, p. 9

²⁴ Idem, p. 19

uiteindelijke terugkeer naar Juda verliep in fases. Dit gold niet iedereen; een groot deel van de mensen besloot te blijven.²⁵

De ballingschap gaf aanleiding tot theologische spanningen; wat betekende het verlies van de tempel en de ineenstorting van de monarchie voor het godsdienstige leven? Hoe zat het met de superioriteit van JHWH tegenover de Babylonische goden? In de officiële theologie was immers sprake van een nauwe verbondenheid tussen JHWH, de koning en de tempel. Men moest zich in alle opzichten herpositioneren.²⁶ In het boek Daniël zien we het spanningsveld afgetekend tussen loyaliteit aan de Babylonische machthebbers en trouw aan JHWH. De vraag staat centraal hoe de macht van JHWH zich verhoudt tot de aanspraak op macht van het Babylonische rijk en haar goden. Daniël groeide uit tot rolmodel voor de Joodse gemeenschap in de Diaspora.²⁷

In de vorige paragraaf kwam aan de orde dat de samenstelling van het boek Daniël gedateerd wordt in de tweede eeuw v. Chr. Dit was een tijd van grote religieuze onderdrukking onder de Griekse Seleucidische koning Antiochus IV Epifanes (175-164 v. Chr.), die het de joden bijvoorbeeld niet langer toestond om te leven volgens de Tora. Hij dwong hen zich te conformeren aan de wetten van een Griekse stad. Hij voerde een politiek van verregaande Hellenisering. In de joodse tempel werden heidense goden geïnstalleerd. Overtredingen door de joden, bijvoorbeeld in het geval van besnijdenis, konden rekenen op de doodstraf. Deze ontwikkelingen leidden uiteindelijk tot een grootschalige -en succesvolle- opstand, die van de Makkabeëën.²⁸

1.4 Genres

Het boek Daniël is opgebouwd uit twee gedeelten, die ieder geschreven zijn in een afzonderlijke genre. De hoofdstukken 1-6 zijn narratieven. Coogan typeert dit eerste deel van het Bijbelboek als heroïsche fictie, met Daniël als protagonist.²⁹ Het zijn hofvertellingen, een genre dat verhaalt over de wederwaardigheden van rivaliserende hovelingen aan het hof van de koning. Morele conflicten deden zich daar voor. Achter de aardse macht ging namelijk een goddelijke rechtvaardigheid schuil die zich bij uitstek manifesteerde aan het hof.³⁰ Wills wijst op het etnische perspectief dat vaak in de hofvertelling naar voren komt; de wijsheid van de eigen raadsheren aan het hof van een vreemde

²⁵ B. Becking, A. Cannegieter, W. van de Poll & A.-M. Wetter, *From Babylon to Eternity*, p. 31

²⁶ R. Albertz, *Israel in Exile*, p. 133-134

²⁷ Idem, p. 20

²⁸ L. H. Schiffman, *From Text to Tradition: A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, p. 72-79

²⁹ M. D. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, p. 398

³⁰ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 13

mogendheid staat centraal. Op die manier versterkte de gemeenschap haar eigen waarde en identiteit.³¹

De hoofdstukken 7-12 worden gerekend tot het genre van de apocalyptiek.³² Dit genre begon zich te ontwikkelen in de na-exilische periode, en kenmerkt zich door: openbaringen van hemelse boodschappers in dromen en visioenen of anderzijds, gedetailleerde explicatie van heden en toekomst, beschrijvingen van de eindtijd, tegenstellingen tussen begrippen als goed en kwaad, pessimisme over het heden, strijd tussen goede en kwade machten, de verwachting van een ultieme goddelijke overwinning die uitmondt in een transformatie van de kosmos, en mythologische en surrealistische beelden.³³ Het genre fungeerde in de praktijk als een vorm van 'coping'; gelovigen vertrouwden erop dat zware tijden zouden overgaan, en dat er een beter leven in het verschiet lag in het toekomstige rijk van God.³⁴ Het is dus niet toevallig dat -in ieder geval- het tweede apocalyptische gedeelte van Daniël tot stand kwam tegen de achtergrond van de crisis onder Antiochus IV Epifanes. Dit was een bange en onzekere tijd, waarin men zocht naar houvast. Apocalyptische bewegingen ontstonden vaker tijdens momenten van crisis.³⁵

1.5 Het personage Daniël

In Daniël 1 worden de Judeeërs Daniël, Chananja, Misaël en Azarja geïntroduceerd. Ze maken deel uit van een groep mensen van hoge en voorname afkomst, die gedwongen wordt om aan het Babylonische hof te dienen en in dienst te komen van de koning. Ze zijn -zo blijkt uit de selectiecriteria- zonder lichamelijk gebrek, knap om te zien, slim en bezitten veel kennis. Ze worden ondergedompeld in de Babylonische taal en cultuur. Daniël is net als zijn vrienden vastbesloten trouw te blijven aan JHWH en aan de religieuze wetten. Dat stelt hem voor lastige beproevingen, maar die weet hij glansrijk te doorstaan. God schenkt hem wijsheid en het vermogen om dromen en visioenen uit te leggen. Hij bereikt net als zijn vrienden hoge posities aan het hof, al is dat niet zonder tegenstand van de andere hovelingen, die hen ten val proberen te brengen.

In het boek Daniël wordt de hoofdfiguur Daniël niet als profeet aangemerkt. Toch wordt hij niet meer dan een eeuw na de compositie van het boek als zodanig geïdentificeerd, aldus Coogan.³⁶ De naam Daniël (*dānīj'ēl*) betekent 'mijn rechter is God' of 'God heeft rechtgesproken'.³⁷ De betekenis van

³¹ L. M. Wills, *The Jew in the Court of the Foreign King: Ancient Jewish Court Legends*, p. 68

³² M. D. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, p. 398

³³ Idem, p. 353

³⁴ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 62

³⁵ M. D. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, p. 354

³⁶ Idem, p. 398. In paragraaf 1.2 komt aan de orde dat Daniël doorgaans gedateerd wordt in de tweede eeuw v. Chr.; dat is ook het uitgangspunt van Coogan.

³⁷ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 7

deze naam lijkt geen speciale uitwerking te krijgen in het Bijbelboek, of het moet zijn in het goddelijk oordeel over de wereldrijken. Daniël draagt tevens de Babylonische naam 'Beltesassar'.

In Ezra 8: 2 noemt Ezra de naam van Daniël, zoon van Itamar, die samen met hem en anderen wegtrok uit Babylonië. Maar dit was ongeveer een eeuw na de ballingschap, het is dus niet aannemelijk dat het om dezelfde Daniël gaat.³⁸ Ook in Ezechiël komt de naam Daniël voor, in 14: 14 en 28: 3. Collins geeft aan dat er sprake is van enige controverse rond de identificatie van deze persoon. Volgens hem is in ieder geval zeker dat 'ene Daniël' reeds in de tijd van Ezechiël bekendstond om zijn rechtvaardigheid en wijsheid.³⁹

2 De betekenis van angst in de (godsdienst)psychologie

2.1 Wat zijn emoties?

Veel hedendaagse onderzoekers proberen 'emotie' niet langer te definiëren aan de hand van een enkelvoudig criterium, alsof het een eenduidig verschijnsel zou zijn. Ze gaan uit van een componentiële benadering.⁴⁰ Dat houdt in dat een emotie gezien wordt als een reactie op een gebeurtenis die onze belangen raakt, met zowel cognitieve, gedragsmatige als lichamelijke componenten.⁴¹ Er is sprake van een subjectieve inschatting; het is niet de situatie als zodanig die emotie oproept, als wel de manier waarop deze in de eigen gedachtenwereld wordt geïnterpreteerd. Je stelt bijvoorbeeld vast dat je in gevaar bent. Dat is het cognitieve aspect. Emoties zetten aan tot een reactie op de waargenomen situatie; je komt al dan niet in actie om je eigen belangen veilig te stellen. Het gedragsmatige aspect. Emoties hebben daarnaast een sociale, communicatieve functie; ze brengen een boodschap over aan anderen, en oefenen invloed uit op het gedrag van anderen.⁴² Emoties kenmerken zich ten slotte door een lichamelijk aspect; ze gaan gepaard met lichamelijke gewaarwordingen als een versnelde hartslag, klamme handen en trillende benen.⁴³ Een belangrijk aspect van emoties is dat ze gericht zijn op een object. In het geval van angst geldt dat iemand bang is voor iets of iemand. Een concrete aanleiding vormt de 'trigger'. Als dat niet het geval is, spreekt de psychologie eerder over een bepaalde stemming.⁴⁴ Emoties moeten ook onderscheiden worden van

³⁸ J. J. Collins, *Daniel*, p. 1

³⁹ Idem, p. 1

⁴⁰ J. W. Berry, Y. H. Poortinga, S. M. Breugelmans, A. Chasiotis & D. L. Sam, *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*, p. 157

⁴¹ R. Vonk, *Sociale psychologie*, p. 287

⁴² R. Vonk, *Cognitieve sociale psychologie: Psychologie van het dagelijks denken en doen*, p. 373

⁴³ R. Vonk, *Sociale psychologie*, p. 287-290

⁴⁴ Idem, p. 291

‘gevoelens’. Emoties zijn meeromvattend en intenser dan gevoelens, en gaan gepaard met een neiging tot actie. Gevoelens zijn vluchtiger en leiden meestal niet tot specifieke gedragingen.⁴⁵

In het boek Daniël gaat het overduidelijk om emoties, aangezien de angst een behoorlijke impact heeft op zowel koning Nebukadnessar als Daniël, en hen aanzet tot concrete handelingen. Er is ook een duidelijke aanleiding. Het gaat dus niet slechts om een bepaalde stemming die zij op dat moment toevallig ervaren.

Wetenschappers zijn verdeeld over de vraag in welke mate emoties gelijk of verschillend zijn in verschillende culturen. Er is aandacht voor de vraag wat linguïstische verschillen in ‘emotietermen’ betekenen voor de wijze waarop emoties ervaren worden. Sommigen leggen de nadruk op de invloed van taal op de perceptie en ervaring van emoties, terwijl anderen ermee instemmen dat de woorden voor emoties niet hetzelfde betekenen in verschillende talen, maar ervan uitgaan dat de onderliggende beleving hetzelfde is.⁴⁶ Ondanks tegengestelde posities, kan algemeen gesteld worden dat alle eigenschappen van emoties zowel universele als cultuurspecifieke aspecten bevatten.⁴⁷

Ik ga uit van de veronderstelling dat de taalspecifieke woorden die mensen gebruiken voor emoties iets laten zien van de unieke manier waarop ze voorgesteld en beleefd worden, zonder dat dit hoeft te betekenen dat de ervaring als zodanig wezenlijk anders is in verschillende culturen. Dit uitgangspunt is relevant voor mijn onderzoek naar angst in het boek Daniël, dat in een lang verleden tot stand kwam in een andere cultuur dan de mijne. Het is dus desondanks mogelijk me aan de hand van de Bijbeltekst, en de specifieke woorden daarin, een beeld te voren van de ervaringen van mijn personages.

2.2 Wat is angst?

Het begrip ‘angst’ verwijst naar een emotionele reactie op een specifiek, waargenomen gevaar of bedreiging. De angstreactie is meestal intens. Er is sprake van een verhoogd opwindingsniveau,⁴⁸ het individu verkeert in de hoogste staat van paraatheid. Lichamelijke gewaarwordingen bestaan onder andere uit een versnelde hartslag, spierspanningen, trillen en transpireren. Angst zet mensen aan om te reageren op de waargenomen bedreiging, meestal door de situatie te vermijden of op de vlucht te slaan. Angst neemt doorgaans af in intensiteit zodra het gevaar geweken is.⁴⁹

⁴⁵ R. Vonk, *Cognitieve sociale psychologie*, p. 372

⁴⁶ J. W. Berry, Y. H. Poortinga, S. M. Breugelmans, A. Chasiotis & D. L. Sam, *Cross-Cultural Psychology*, p. 165

⁴⁷ Idem, p. 177

⁴⁸ Ook wel ‘*arousal*’ genoemd: het algemene activiteitsniveau in het lichaam, dat tot uiting komt in verschillende fysiologische indices, en varieert op een continuüm van slaap via waakzaamheid tot opwindings. Definitie afkomstig uit: H. L. Roediger, E. D. Capaldi, S. G. Paris, J. Polivy & C. P. Herman, *Psychologie: Een Inleiding*, p. 558

⁴⁹ S. Rachman, *Anxiety*, p. 3, 6, 8

De bovenstaande actiëneigingen zien we ook in het boek Daniël, net als de lichamelijke symptomen. In Daniël 10: 7 slaan de mannen in Daniëls gezelschap op de vlucht nadat Daniël een verschijning ziet die zij niet zien maar die hun wel angst bezorgt.⁵⁰ In Daniël 8 en 10 keert Daniël zich meermaals met zijn gezicht naar de grond voor de gestalte van de engel. Een gepaste handeling zoals we in hoofdstuk 5 zullen ontdekken. Misschien ook wel te vergelijken met de wijze waarop mensen geneigd zijn hun gezicht bedekken wanneer ze in angst verkeren.

Angst kan ook psychopathologische vormen aannemen. In het geval van een paniekstoornis lijdt iemand aan plotselinge, kortstondige aanvallen van extreme angst, die op onverwachte plekken kan optreden. Ook kan er sprake zijn van fobieën: de angst voor een object of situatie staat dan niet in verhouding tot de ernst van de dreiging en is irrationeel. In andere gevallen hebben mensen last van veralgemeniseerde angst, zonder specifieke oorzaak.⁵¹ In het boek Daniël lijkt er -zonder een psychologisch oordeel te willen vellen- geen sprake te zijn van ongezonde vormen van angst. De tekst geeft daar geen aanwijzingen voor.

2.3 Welke rol speelt angst in de religieus gekleurde ervaring?

In zijn boek *The Varieties of Religious Experience* onderzoekt William James de aard van religieuze gevoelens en ervaringen vanuit een psychologisch perspectief. Hij put uit een uiteenlopende verzameling bronmateriaal. Hij onderscheidt religieuze emoties van andere emoties, maar is niet van mening dat ze een eigen religieuze 'kern' bevatten. Het enige verschil is dat ze gericht zijn op een religieus object.⁵² Angst kan in algemene zin een rol spelen in rampgedachten. Dan gaat het om angst voor de dood, angst voor ongelukken, etc.⁵³ James maakt daarnaast vermelding van religieuze angst. Angst voor God en voor de duivel kan in negatieve zin een enorm beslag leggen op een persoon, die daar onder lijdt.⁵⁴ Bijbelteksten blijken echter ook gebruikt te kunnen worden om het angstige gemoed gerust te stellen.⁵⁵ James geeft onder andere de volgende voorbeelden van religieuze angst: angst die voortkomt uit de vraag naar het waarom van het eigen lijden, angst voor de eigen nietigheid en/of sterfelijkheid, angst die samenhangt met zondebesef, angst voor het beeld van een straffende en op wraak beluste God, angst voor de hel, angst voor de grootheid van het universum, en angst uit ontzag en respect voor het onkenbare.⁵⁶ Angst blijkt dus samen te hangen met

⁵⁰ S. Rachman, *Anxiety*, p. 3, 6, 8

⁵¹ H. T. van der Molen, S. Perreijn & M. A. van den Hout (eds.), *Klinische Psychologie: Theorieën en Psychopathologie*, p. 413, 417, 424

⁵² W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, p. 29

⁵³ Idem, p. 78-79

⁵⁴ Idem, p. 114-115

⁵⁵ Idem, p. 123

⁵⁶ Idem, p. 39, 114, 123, 135, 365

existentiële vragen, Bijbelse opvattingen, het godsbeeld, en verwondering over dat wat de mens overstijgt. De emotie blijkt zowel een positieve als een negatieve rol te kunnen spelen.

Rudolf Otto maakt in zijn boek *The Idea of the Holy* de essentie van de religieuze ervaring tot onderwerp van zijn verkenning. Deze essentie, de gewaarwording van ‘het heilige’, omschrijft Otto met het bijvoeglijk naamwoord ‘numineus’. Een definitie is volgens hem niet mogelijk. De betekenis ervan kan niet bevredigend in woorden worden uitgedrukt. Het numineuze overstijgt het menselijke bevattingsvermogen. Het kan alleen in de ervaring werkelijk tegemoet gekomen worden.⁵⁷ In tegenstelling tot James gelooft Otto wel dat de religieuze emotie een unieke en onherleidbare religieuze kern heeft.⁵⁸ Het heilige, dat object is van de religieuze ervaring, wordt door Otto -in het Latijns- aangeduid als een ‘*mysterium tremendum et fascinans*’. ‘*Mysterium*’ is de naam voor het verborgene, dat wat buiten het begrip omgaat, het buitengewone en onbekende.⁵⁹ Het bijvoeglijke naamwoord ‘*tremendum*’ verwijst naar een geheel eigensoortige emotionele reactie, die door analogie vergeleken kan worden met natuurlijke angst, maar daar niet mee samenvalt. Het is meer dan angst als zodanig.⁶⁰ De angst in de context van de menselijke confrontatie met ‘het heilige’ is een schrik vol innerlijke huivering, zoals die niet kan worden ingeboezemd door het meest gevaarlijke en overweldigende in de schepping. Het heeft iets spookachtigs.⁶¹ Het mysterieuze dringt zich op aan de geest, en maakt de emoties los.⁶² Het kan lichamelijke reacties uitlokken als kippenviel en knikkende knieën, maar dat hoeft niet.⁶³ Het woord ‘*majestas*’ is erop van toepassing: het ‘*mysterium tremendum*’ heeft absolute overmacht, het is majestueus en ongenaakbaar.⁶⁴ ‘*Fascinans*’ ten slotte geeft aan dat het numineuze op geheel eigen wijze aantrekkingskracht uitoefent op het subject. In de menselijke ervaring is sprake van een vreemde harmonie, en ook van een contrast, tussen vrees en fascinatie. Dat wat afschrikt, trekt tegelijkertijd ook aan. Het is lokkend en betoverend. Het subject wil het zich op de een of andere manier toe-eigenen. De ervaring van het ‘*mysterium tremendum*’ is er een van ultieme verwondering en gelukzaligheid.⁶⁵

Het numineuze is volgens Otto in al haar kracht aanwezig in het Oude Testament. Het is aanwezig in de voorstellingswereld van engelen en demonen, die als het ‘volkomen andere’ onze wereld

⁵⁷ R. Otto, *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*, p. 5-7

⁵⁸ Idem, p. 5, 7, 15

⁵⁹ Idem, p. 13

⁶⁰ Idem, p. 13

⁶¹ Idem, p. 14

⁶² Idem, p. 15

⁶³ Idem, p. 16

⁶⁴ Idem, p. 19

⁶⁵ Idem, p. 31-32

omringen, transcenderen en doortrekken. Het numineuze is krachtig aanwezig in de Bijbelse eschatologie en het ideaal van het koninkrijk van God, dat een contrast vormt met de natuurlijke orde. Het manifesteert zich ook in het karakter van JHWH.⁶⁶ In het boek Daniël gelden al de genoemde voorbeelden. Het *'mysterium tremendum et fascinans'* legt beslag op Daniël, zoals ik zal laten zien.

3 Het Bijbelwetenschappelijk onderzoek naar emoties in het Oude Testament

Het Oude Testament staat vol met emoties. Voorbeelden zijn overbodig. Toch is dit nooit een populair thema geweest onder Bijbelwetenschappers. Kruger wijt dit aan de jarenlange negatieve kijk binnen de wetenschap op menselijke emoties als irrationeel, onbeheersbaar en subjectief. En daarom geen serieus onderzoek waardig. Hij is van mening dat emoties een fundamenteel onderdeel vormen van de menselijke natuur. De cultuur van het Oude Testament kan in zijn opinie niet begrepen worden zonder aandacht te geven aan de emoties van Bijbelse personages.⁶⁷ Gelukkig is er verandering gekomen in deze negatieve visie. Kruger signaleert een hernieuwde aandacht voor emoties in de studie van het Oude Testament. In de twintigste eeuw kwam de nadruk in het onderzoek te liggen op de connectie tussen bepaalde lichaamsdelen en een zekere psychische of emotionele toestand.⁶⁸ Zie bijvoorbeeld een tekst als Klaagliederen 2: 11: "Mijn ogen zijn door tranen verteerd, mijn ingewanden staan in brand, mijn maag keert zich om – vanwege de wonden van mijn volk, omdat kind en zuigeling versmachten op de pleinen van de stad." De dichter drukt zijn verdriet over de verwoesting van Jeruzalem uit in de fysieke 'beroering' van zijn lichaamsdelen. Meer recent is er aandacht voor emoties in de tekst van de Bijbel vanuit de invalshoek van de cognitieve linguïstiek. Een Bijbelwetenschapper in Nederland die de relevantie van deze benadering voor de Bijbelwetenschap propageert is bijvoorbeeld Van Wolde, onder andere in haar boek *Reframing Biblical Studies*.⁶⁹ Zij wijst er in haar cognitief-linguïstische analyse van woede bijvoorbeeld op dat deze emotie in het Oude Testament op verschillende manieren wordt aangeduid. Ze onderscheidt negen verschillende Hebreeuwse woordparen, combinaties van naam- en werkwoorden, met hun eigen specifieke betekenisnuance. Woede blijkt verbonden te zijn met de neus, de neusvleugels, het gezicht, de mond, de lippen, de tong en de adem.⁷⁰

⁶⁶ R. Otto, *The Idea of the Holy*, p. 72

⁶⁷ P. A. Kruger, 'On Emotions and the expression of emotions in the Old Testament: A few introductory remarks', *Biblische Zeitschrift* 48 (2004), 213-228, p. 213

⁶⁸ Idem, p. 215

⁶⁹ E. van Wolde, *Reframing Biblical Studies: When Language and Text Meet Culture, Cognition, and Context*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2009

⁷⁰ E. van Wolde, 'Sentiments as Culturally Constructed Emotions: Anger and Love in the Hebrew Bible', *Biblical Interpretation* 16 (2008), 1-24, p. 7-10

4 Een verkenning aan de hand van de cognitieve linguïstiek

4.1 De wereld van een woord

Het is niet vanzelfsprekend dat ik begrijp wat men in de toenmalige oudtestamentische wereld verstond onder 'angst'. Een blik in Aramese en Hebreeuwse woordenboeken is onvoldoende, want ik kom dan wel omschrijvingen tegen die me bekend in de oren klinken, maar ik weet niet welke mentale voorstellingen men daar toentertijd bij had. Ik leef vele eeuwen later, in een andere tijd en plaats, en kan er dus niet zonder meer vanuit gaan dat mensen dachten, deden en voelden op dezelfde wijze als ik. Daarom is het noodzakelijk dat ik niet blijf steken in een hedendaags begrip van de emotie angst, maar mij door middel van de overgeleverde Bijbeltekst zo goed mogelijk toegang probeer te verschaffen tot de manier waarop angst deel uitmaakte van de mentale voorstellingswereld van het Oude Testament. De cognitieve linguïstiek biedt daarvoor aanknopingspunten. Deze benadering gaat ervan uit dat de betekenis van een woord niet op zichzelf staat, zoals die gegeven is in een woordenboek. Een woord maakt deel uit van een compleet netwerk van betekenissen, dat gevormd wordt door de manier waarop mensen de wereld om hen heen begrijpen, en door de concrete ervaringen die zij daarin opdoen.⁷¹ Een woord is volgens Van Wolde slechts het 'topje van de ijsberg'. Een hele massa aan daarmee verbonden encyclopedische kennis bevindt zich onder water.⁷² In de volgende paragraaf probeer ik die verborgen massa zichtbaar te maken, door te putten uit Bijbelwetenschappelijk onderzoek dat al dan niet is gebaseerd op de cognitieve linguïstiek.

4.2 De oudtestamentische wereld van het woord angst

Kruger is aan de hand van het cognitief-linguïstische model van Kövecses⁷³, een professor in de linguïstiek, nagegaan hoe de beleving van angst op uiteenlopende manieren wordt uitgedrukt in het Oude Testament. Dit met als doel te achterhalen wat men in Bijbelse tijden verstond onder angstig zijn.⁷⁴ Kövecses hanteert het uitgangspunt dat de manier waarop mensen hun emoties onder woorden brengen, en de specifieke woorden die zij daarvoor gebruiken, iets laat zien over de

⁷¹ E. van Wolde, *Reframing Biblical Studies*, p. 8

⁷² Idem, p. 58

⁷³ Kruger baseert zich op het cognitief-linguïstische model van Kövecses, zoals beschreven in: Z. Kövecses, *Emotion Concepts*, New York: Springer-Verlag, 1990. Zie voor een recente publicatie van Kövecses: Z. Kövecses, 'Conceptualizing Emotions. A Revised Cognitive Linguistic Perspective', *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 50 (2014), 15-28. In dit artikel onderschrijft Kövecses nog altijd de in mijn scriptieverslag genoemde uitgangspunten.

⁷⁴ Zie: P. A. Kruger, 'A Cognitive Interpretation of Fear in the Hebrew Bible', *Journal of Northwest Semitic Languages* 27 (2001), 77-89

conceptuele inhoud van die emoties, en de manier waarop ze ervaren worden.⁷⁵ Emoties worden volgens hem in de gesproken en de geschreven taal frequent uitgedrukt door middel van stijlfiguren, in de meeste gevallen metonymieën⁷⁶ en metaforen^{77, 78}. Deze stijlfiguren weerspiegelen de uiteenlopende manieren waarop ons lichaam geneigd is te reageren, wanneer we onderhevig zijn aan emoties.⁷⁹ In het geval van metonymieën, gaat het dan om de aanname dat een Bijbels personage onderhevig is aan een bepaalde emotie, wanneer de tekst vermelding maakt van de lichamelijke verschijnselen die er in de regel gepaard mee gaan, en de context ook aanleiding geeft tot dit vermoeden.⁸⁰

Kruger geeft de volgende voorbeelden van oudtestamentische teksten, waarin de beleving van angst is uitgedrukt door middel van metonymieën: ‘sidderen’ (Gen. 42: 28, Ex. 15: 14, Deut. 2: 25); ‘beven’ (Ex. 15: 15, Ex. 19: 16, Deut. 2: 25, Ps. 48: 7); ‘wankelen’ (Ex. 20: 18, Jes. 7: 2); ‘een versnelde hartslag’ (Ps. 38: 11, Job 37: 1); ‘wegtrekken van bloed uit het gezicht’ / ‘bleek worden’ (Nah. 2: 11); ‘van kleur verschieten’ (Dan. 5: 6, Dan. 5: 9, Dan. 7: 28); ‘overeind gaan staan van het haar’ (Job. 4: 14-15); ‘haren die te berge rijzen’ (Ez. 27: 35); ‘onvermogen te bewegen’ (Ex. 15: 16,); ‘slappe handen’ (Jes. 13: 7, Ez. 7: 27); ‘niet kunnen ademen’ (Joz. 2: 11); ‘een stokkende ademhaling’ (Dan. 10: 17); ‘sprakeloos zijn’ / ‘verstommen’ (Jer. 4: 9, Ps. 48: 6, Dan. 10: 15); ‘onvermogen na te denken’ / ‘verward zijn’ (Jes. 21: 3-4); ‘zorgelijke gedachten’ (Dan. 5: 6); ‘het laten lopen van ontlasting’ (Job 18: 11);⁸¹ ‘water dat langs de benen loopt’ (Ez. 21: 12); ‘spanning in de maag’ (Hab. 3: 16); ‘ineenkrimpen van de ingewanden’ (Jer. 4: 19); ‘een droge mond’ (Ps. 22: 15-16); ‘schreeuwen’ (Jes. 26: 17, Jer. 4: 31); ‘een verbijsterde gezichtsuitdrukking’ (Gen. 42: 28); ‘er verbijsterd uitzien’ (Jes. 13: 8) en ten slotte ‘een neiging om te vluchten’ (Jer. 26: 21, Ps. 48: 6).⁸²

⁷⁵ Z. Kövecses, *Emotion Concepts*, p. 3

⁷⁶ “*Metonymie* (ook wel: *metonymia*) is een bepaalde stijlfiguur waarbij je niet rechtstreeks zegt wat je bedoelt, maar een woord gebruikt dat daarmee te maken heeft.” Definitie van het Genootschap Onze Taal. [https://onzetaal.nl/taaladvies/advies/metonymie \(04-05-2015\)](https://onzetaal.nl/taaladvies/advies/metonymie (04-05-2015))

⁷⁷ “Een *metafoor* is een stijlfiguur; een vorm van overdrachtelijk (figuurlijk) taalgebruik. (...) Metaforisch taalgebruik is een vorm van betekenisoverdracht: met wat je zegt schilder je een beeld; het gaat erom dat dat beeld een overeenkomst heeft met wat je bedoelt.” Definitie van het Genootschap Onze Taal. [https://onzetaal.nl/taaladvies/advies/metonymie \(04-05-2015\)](https://onzetaal.nl/taaladvies/advies/metonymie (04-05-2015))

⁷⁸ Z. Kövecses, *Emotion Concepts*, p. 44. Zie ook: Z. Kövecses, ‘Conceptualizing Emotions. A Revised Cognitive Linguistic Perspective’, p. 16

⁷⁹ G. Lakoff & Z. Kövecses, ‘The cognitive model of anger inherent in American English’, in: D. Holland & N. Quinn (eds.), *Cultural Models in Language and Thought*, Cambridge 1987, 195-221, p. 219. Zie ook: Z. Kövecses, ‘Conceptualizing Emotions. A Revised Cognitive Linguistic Perspective’, p. 20

⁸⁰ P. A. Kruger, ‘A Cognitive Interpretation of Fear in the Hebrew Bible’, p. 79

⁸¹ Eigen vertaling van Kruger, zie: P. A. Kruger, ‘Job 18: 11b: A conceptualisation of fear?’, *JNSL* 28 (2002), 143-147

⁸² P. A. Kruger, ‘On Emotions and the expression of emotions in the Old Testament: A few introductory remarks’, p. 227-228

Kruger geeft de volgende voorbeelden van oudtestamentische teksten, waarin de beleving van angst is uitgedrukt door middel van metaforen: ‘angst is als een vloeistof in een reservoir’ (Jes. 21: 3 NB: “daarom zijn mijn heupen vol van angstkramp”); ‘angst is als een viciuze vijand / tegenstander’ (Ex. 15: 16 NBG-1951: “ontzetting en schrik overviel hen”), (Jer. 6: 24 NB: “angst zal ons aangrijpen”), (Spr. 1: 27 HSV: “wanneer uw angst komt als een verwoesting”); ‘angst is als een ziekte’ (Ps. 55: 6 NB: “over mij komt vreeze en beven”); ‘angst is als een superieur’ (Ez. 7: 18 NBV: “schrik zal hen overdekken”); ‘angst is als een bovennatuurlijk wezen’ (Job 9: 34 HSV: “laat Zijn bedreiging mij geen angst *meer* aanjagen”) en ten slotte ‘angst is een last’ (Ps. 88: 16 NBV: “verbijsterd moet ik uw woede verduren”).

In het overzicht van Kruger zijn een aantal voorbeelden opgenomen van metonymieën in het boek Daniël, namelijk ‘zorgelijke gedachten’ (Dan. 5: 6), ‘van kleur verschieten’ (Dan. 5: 6, Dan. 5: 9, Dan. 7: 28), ‘verstommen’ (Dan. 10: 15) en ‘een stokkende ademhaling’ (Dan. 10: 17). De kenmerken ‘zorgelijke gedachten’ en ‘van kleur verschieten’ komen ook voor in enkele van de door mij geëxegeseerde verzen, namelijk in Daniël 4: 16 en 7: 28. In hoofdstuk 5 ga ik in op de vraag hoe ze verband houden met angst. De metafoor ‘angst is als een viciuze vijand / tegenstander’ komt voor in Daniël 8: 17.

Angst blijkt zich in het Oude Testament zowel af te spelen in een ‘seculiere’ als in een religieuze context. In het eerste geval gaat het om angst voor dreigend gevaar en / of het vooruitzicht op niet gewenste gebeurtenissen. In het tweede geval gaat het om angst die aanwezig is in de relatie tot God. Het kan dan gaan om angstgevoelens die voortkomen uit respect, eerbied en ontzag voor de grootheid van God (denk aan de Engelse uitdrukking ‘*the fear of God*’), angst als gevolg van Gods directe aanwezigheid (bijvoorbeeld in de context van openbaringen) en angst om gestraft te worden in het geval van overtredingen.⁸³ In het boek Daniël blijkt angst zowel voort te komen uit niet-religieuze motieven, denk aan de dreiging van het verlies van de eigen machtspositie en / of het eigen leven, als religieuze bronnen, zoals de ontmoeting met een engel.

Niet onbelangrijk is dat God de mens op bepaalde momenten ook wil geruststellen. Zie bijvoorbeeld een tekst als Jesaja 41: 10, waarin God zegt: “Wees niet bevreesd, want Ik ben met u, wees niet verschrikt, want Ik ben uw God. Ik sterk u, ook help Ik u, ook ondersteun Ik u met Mijn rechterhand, die gerechtigheid werkt.”⁸⁴ Mensen maken op hun beurt vermelding van ‘goddelijke support’, zoals in Psalm 23: 4, waarin de dichter stelt: “Zelfs al ga ik door een dal van diepe duisternis, ik vrees geen

⁸³ S. Terrien, ‘FEAR’, in: G. A. Buttrick, T. S. Kepler, J. Knox, H. G. May & S. Terrien (eds.), *The Interpreter’s Dictionary of the Bible*, p. 256-258; M. A. Jolley, ‘FEAR’, in: D. N. Freedman, A. C. Myers & A. B. Beck (eds.), *Eerdmans Dictionary of the Bible*, p. 457; J. P. Louw, ‘Fear’, in: B. M. Metzger & M. D. Coogan (eds.), *The Oxford Companion to the Bible*, p. 225

⁸⁴ In de vertaling van de HSV

kwaad, want Gij zijt bij mij; uw stok en uw staf, die vertroosten mij.”⁸⁵ In het boek Daniël ontvangt Daniël geruststelling van de engel Gabriël in hoofdstuk 8.

Alleen mensen zijn bang. Volgens Korpel & De Moor wordt deze gemoedstoestand in het Oude Testament zelden tot niet toegeschreven aan God. Dat geldt bijvoorbeeld wel voor wraak, verdriet en jaloezie. Zij denken dat het beeld van een bange God niet past bij het monotheïstische uitgangspunt van de Bijbel: “Als er maar één God is, kunnen er ook geen andere machten zijn waarvoor die ene God bang zou zijn.”⁸⁶ In het boek Daniël gaat het bij uitstek om Gods verhevenheid boven andere machten en krachten. Angst van God zou daarom, als ik redeneer in de visie van Korpel & De Moor, zwakte impliceren in het Bijbelboek. De angst in het boek Daniël heeft onder meer te maken met menselijk onbegrip, terwijl God juist wordt gekarakteriseerd als de ultieme bron van wijsheid en kennis. De uitleg van dromen en visioenen blijkt van Hem afhankelijk.

Angst was daarentegen geen onbekend verschijnsel onder de goden van de oude culturen rondom Israël.⁸⁷ In het oude Nabije Oosten was het gebruikelijk dat goden opkwamen en weer ten onder gingen, met als gevolg een tijdelijke verschuiving in de macht. De godenwereld kende vrees, zwakheid en dood.⁸⁸ De goden beschikten over kennis die verborgen was voor mensen, maar kwamen dingen te weten over gebeurtenissen en de kosmos op dezelfde wijze als mensen dit te weten kwamen. Ze waren niet alwetend.⁸⁹

4.3 Het prototypisch scenario

Zoals we gezien hebben zijn woorden -zoals die voor emoties- geen los verkrijgbare artikelen, ze maken deel uit van groter netwerk van betekenissen. Dit betekent ook dat ze doorgaans functioneren in een voorspelbare reeks van gebeurtenissen. Van Wolde noemt dit een ‘prototypisch scenario’.⁹⁰ Een begroeting veronderstelt in Nederland bijvoorbeeld dat je een vriend of bekende drie zoenen op de wang geeft. Die gebruiken kunnen in andere landen heel anders zijn. Het prototypisch scenario weerspiegelt gangbaar gedrag in een bepaalde cultuur.⁹¹

In de tekst van de Bijbel zien we dit soort vaststaande patronen ook terug. Woede leidt in het Oude Testament volgens Van Wolde bijvoorbeeld tot een ‘prototypisch scenario’ dat in de meeste gevallen

⁸⁵ In de vertaling van de NBG-1951

⁸⁶ M. Korpel & J. C. de Moor, *De zwijgende God*, p. 222

⁸⁷ Idem, p. 222

⁸⁸ Idem, p. 249

⁸⁹ S. A. Meier, ‘ANGEL I’, in: K. van der Toorn, B. Becking & P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, p. 46

⁹⁰ E. van Wolde, *Reframing Biblical Studies*, p. 59

⁹¹ Idem, p. 59

bestaat uit vergeldingsacties. In metaforische zin wordt het object van de woede verbrand, ter zijde geschoven, verslonden, enzovoort.⁹²

Ook in het boek Daniël blijkt sprake te zijn van prototypische scenario's rondom angst. Daniël werpt zich herhaaldelijk met zijn gezicht op de grond, wanneer hij oog in oog komt te staan met een engel, en raakt vervolgens in een diepe slaap of verstomt (8: 17, 10: 9, 10: 15). Ditzelfde patroon zien we bijvoorbeeld ook in Ezechiël 1: 28 en 3: 23; een Bijbelboek dat ook gesitueerd is in de tijd van de ballingschap. Een ander terugkerend patroon is dat Daniël om uitleg vraagt, of uitleg ontvangt, nadat hij angstig is geraakt vanwege beelden in zijn visioen (7: 16, 7: 19, 8: 17). Ook de Babylonische koning Nebukadnessar wil uitleg hebben van zijn angstaanjagende dromen (2: 2, 4: 3). De Babylonische koning Belsassar raakt buitengewoon angstig na de verschijning van een mysterieuze hand die iets op de muur van zijn paleis schrijft, en roept direct om zijn waarzeggers en andere wijsgeren, omdat hij wil weten wat er staat (5: 7). Ook komt het herhaaldelijk voor dat de angstige persoon wordt toegesproken met de woorden: 'wees niet bang', of een variant daarop (4: 16, 5: 10, 10: 12, 10: 19).

5 Exegese van enkele teksten

5.1 Toelichting op de werkwijze

Werkvertaling en structuur

Eerst is de werkvertaling gegeven van de MT. In de bijlage heb ik de toelichting opgenomen. De vertaling is gebaseerd op het lexicon '*Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*' (HALOT). Omdat ik geprobeerd heb zo letterlijk mogelijk te vertalen kan de vertaling hier en daar wat 'houterig' overkomen op de lezer. Na iedere regel uit de werkvertaling volgt tussen haakjes het nummer van het Masoretische accent dat in de BHS op die plek een scheiding aangeeft. De regels zijn dan ook afgebroken op de plaats van deze scheidende accenten, zoals de silluq (1), atnah (2), zaqep (5) en revia (7). De semantische structuur van het vers is, waar relevant, in een schema geplaatst. Dit in de vorm van bijvoorbeeld een parallel, chiaistisch of concentrisch schema.

Tekstkritiek

Eerst zijn parallelle woorden of zinsdelen uit de MT en de LXX in schema geplaatst. Dat laat de grammaticale bijzonderheden en betekenisverschillen zien. De woordenboekbetekenissen heb ik gegeven in het Engels omdat ik voor de MT gebruik heb gemaakt van HALOT, en voor de LXX van het lexicon '*Greek - English Lexicon of the Septuagint*' (GELS). Dan volgt een vergelijking en draag ik

⁹² E. van Wolde, 'Sentiments as Culturally Constructed Emotions: Anger and Love in the Hebrew Bible', p. 7-10

verklaringen aan voor de aangetroffen verschillen. In de bijlage is een volledige weergave opgenomen van de behandelde Bijbelteksten in de versie van de LXX.

In de tekstkritiek gaat het enerzijds om het vaststellen van de tekst zoals die in de meest vroege periode gangbaar was, mogelijk in de vorm van naast elkaar bestaande teksttradities, anderzijds om het in kaart brengen van de overlevering van de tekst en de tekstuele veranderingen die daarbij zijn ontstaan.⁹³ De nadruk in dit hoofdstuk ligt op de tekstgeschiedenis. De redactie van de MT stond pas vast in de eerste eeuw n. Chr.⁹⁴ Dat maakt een vergelijking met de Septuaginta waardevol.⁹⁵ In paragraaf 1.2 kwam naar voren dat de compositie van het huidige boek Daniël plaatsvond in de tweede eeuw v. Chr. en dat in ieder geval de hoofdstukken 7-12 hun oorsprong hebben in de Hellenistische periode. De teksten liggen dus niet ver uit elkaar in de tijd. De analyse van een oude vertaling zoals de Septuaginta kan daarnaast ook in sommige gevallen zicht geven op de belangen en de theologische voorstellingswereld van de vertaler(ers).⁹⁶

5.2 Exegese Daniël 4: 2, 16

5.2.1 Werkvertaling en structuur

4: 2 MT

“Ik zag een droom die mij bang maakte, (2)
droombeelden op mijn bed, (5)
en visioenen in mijn hoofd, zij lieten mij schrikken.” (1)

Semantische structuur: chiasme

A die mij bang maakte
B droombeelden op mijn bed
B' visioenen in mijn hoofd
A' zij lieten mij schrikken

4: 16 MT

“Toen was Daniël, zijn naam is Beltesassar, (7)
onthutst gedurende één moment, (5)
zijn gedachten lieten hem schrikken. (2)

⁹³ M. Korpel, *Handleiding Exegese Oude Testament 5.0*, p. 7

⁹⁴ E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, p. 25

⁹⁵ M. Korpel, *Handleiding Exegese Oude Testament 5.0*, p. 10

⁹⁶ E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, p. 120

De koning antwoordde en zei: (7)

Beltesassar, de droom en zijn verklaring, laten ze je niet verschrikken. (5)

Beltesassar antwoordde en zei: (5)

Mijn heer, moge **de droom** gelden wie u haten en **zijn verklaring** uw vijanden." (1)

5.2.2 Tekstkritiek

	MT	LXX (OG, NETS)
4: 2 (5)	<p>"ik zag een droom <u>die mij bang maakte</u>"</p> <p>וַיִּדְחַלְנִי (ww. pael PC 3^e pers. m. enk. suffix 1^e pers. enk., energische noen)</p> <p>דחל; pael: <i>frighten, make s.one afraid</i></p>	<p>"I saw a dream, <u>and I was alarmed</u>"</p> <p>καὶ εὐλαβήθην (ind. aor. pass. 1e pers. enk.)</p> <p>εὐλαβέομαι; <i>to be afraid / to be cautious that, to be afraid that / to beware of, to dread / to reverence, to pay honour to, to fear (God)</i></p>
4: 2 (5)	<p>"visioenen in mijn hoofd, <u>zij lieten mij schrikken</u>"</p> <p>יִבְהִלְנִי (ww. pael PC 3^e pers. m. mv. suffix 1^e pers. enk., energische noen)</p> <p>בהל; pael: <i>frighten</i></p>	<p>"<u>and fear fell upon me</u>"</p> <p>καὶ φόβος μοι ἐπέπεσεν (nom. m. sing. / pers. vnv. dat. / ind. aor. act. 3^e pers.)</p> <p>φόβος; <i>fear / terror / scruple, reverence ἐπιπίπτω; to fall upon or over / to fall upon, to attack</i></p>

De LXX is beknopter in 4: 2 (5) ten opzichte van de MT. De 'droombeelden' en 'visioenen' blijven achterwege; het gaat eenvoudigweg om 'een droom'. Aangezien de LXX mogelijk teruggaat op een zelfstandige teksttraditie naast de MT, zoals we verderop zullen zien, lijkt het niet zinvol te stellen dat de MT een '*lectio difficilior*' betreft. Maar het is natuurlijk mogelijk dat de LXX een vereenvoudigde lezing geeft. In 4: 2 MT is het letterlijk de dróóm die Daniël bang maakt, gelet op de vervoeging van het Aramese werkwoord דחל. De LXX refereert eerst aan de droom, en pas na het voegwoord καὶ blijkt dat Daniël zich in een gealarmeerde toestand bevindt. Hetzelfde gebeurt in de tweede helft van het vers. In de MT zijn het nadrukkelijk de visioenen die Daniël doen schrikken, zoals blijkt uit de vervoeging van het Aramese werkwoord בהל, terwijl de LXX slechts vermeldt, opnieuw na het voegwoord καὶ, dat angst hem overvalt. In de MT maakt de droom bang en doen visioenen schrikken. Oorzaak en gevolg zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De LXX gaat ongetwijfeld uit van de droom als bron van de angst, maar gelet op het Grieks is het feitelijk de ángst die 'handelt' en Daniël overvalt. Een metafoor: angst als 'overvaller'. De verbinding is iets losser.

In 4: 3 MT verzoekt Nebukadnessar eerst om Babels wijzen. In 4: 15 (18) LXX vraagt de koning direct naar Daniël, nadat hij opgestaan is van zijn bed.

	MT	LXX (NETS)
4: 16 (19)	<p>“toen was Daniël (...) <u>onthutst</u>” אִשְׁתַּחֲוֶה (ww. ithpoel AC 3^e pers. m. enk.)</p> <p>שמם; itpoal: <i>stiffen with fright</i></p>	<p>“<u>but since Daniel was greatly amazed</u>” μεγάλως δὲ ἐθαύμασεν (bijwoord / ww. ind. aor. act. 3^e pers. enk.)</p> <p>θαυμάζω; <i>to wonder / to be astonished at / to admire, to honour / to have respect for</i></p>
4: 16 (19)	<p>“<u>zijn gedachten lieten hem schrikken</u>” וְרַעֲיָנָהּ יְבִהְלֶנָּהּ (ww. pael PC 3^e pers. m. mv. suffix 3^e pers. m. enk., energische noen)</p> <p>רַעֲיָוֶן; <i>thought</i> בהל; pael: <i>frighten</i></p>	<p>“<u>since foreboding pressed him</u>”⁹⁷ καὶ ὑπόνοια κατέσπευδεν αὐτόν (nom. f. enk. / ww. ind. imp. act. 3e pers. enk / pers. vnw. acc. m. enk.)</p> <p>ὑπόνοια, ας, ἡ; <i>suspicion (conjecture)</i> [Dn. 4: 19 (16); 4: 33b (30); 5: 6] κατασπεύδω; <i>to urge, to hasten / to make haste, to speed / to hasten to do</i></p> <p>“<u>since he was afraid</u>” καὶ φοβηθεὶς (ptc aor. pass. nom. m. enk.)</p> <p>φοβέω; <i>to fear, to be afraid / to fear to do, to be afraid of doing / to be afraid of / to fear for / to reverence</i></p> <p>“<u>as trembling seized him</u>” τρόμου λαβόντος αὐτόν (gen. m. enk. / ptc aor. act. gen. m. enk. / pers. vnw. acc. m. enk.)</p> <p>τρόμος, ου, ό; <i>trembling, quaking / trembling, quivering (from fear) / trembling, falling (of water)</i> λαμβάνω; <i>to take / to take away, to remove / to catch, to overtake (of sleep) Dn. 4: 33b</i></p> <p>“<u>and his appearance changed</u>” καὶ ἀλλοιωθείσης τῆς ὀράσεως αὐτοῦ</p>

⁹⁷ In Dn. 5: 6 wordt “zijn gedachten lieten hem schrikken” (וְרַעֲיָנָהּ יְבִהְלֶנָּהּ) door NETS vertaald met “since foreboding pressed him” (καὶ φόβοι καὶ ὑπόνοια αὐτόν κατέσπευδον). Daarom lijkt ook in Dn. 4: 16 (19) “since foreboding pressed him” de directe vertaling te zijn van “zijn gedachten lieten hem schrikken” en zijn de daarna genoemde verschijnselen waarschijnlijk toevoegingen.

		<p>(ptc aor. pass. gen. f. enk. / gen. f. enk. / pers. vnw. gen. m. enk.)</p> <p>ἀλλοιόω; <i>to change, to alter / to be changed, to be altered / to be changed, to be scorched</i> Dn. 3: 94 (27)</p> <p>ὄρασις, εως, ή; <i>seeing, act of seeing, sight / vision / prophetic vision / vision, dream</i> Dn. 8: 1, <i>outward appearance, look / sight, appearance, face</i></p> <p><u>“having shaken his head”</u> κινήσας τήν κεφαλήν (ptc aor. act. nom. m. enk. / acc. f. enk.)</p> <p>κινέω; <i>to move, to shake / to remove, to drive (away) / to remove, to disturb / to move</i> κεφαλή, ής, ή; <i>head (of men and animals) / head, leader / person, oneself / capital (of a pillar) / band or troop of soldiers</i></p> <p><u>“having marveled for one hour”</u> ὥραν μίαν ἀποθαυμάσας (acc. f. enk. / hoofdtelwoord acc. f. enk. / ptc aor. act. nom. m. enk.)</p> <p>ὥρα, ας, ή; <i>fitting time, season / season (one of the four seasons) / time, moment / springtime / fruit, product</i></p> <p>εἷς; <i>one / first / one, the same</i></p> <p>ἀποθαυμάζω; <i>to be astonished</i> Dn. 4: 19 (16) (θαυμάζω; <i>to wonder / to be astonished at / to admire, to honour / to have respect for</i>)</p>
4: 16 (19)	<p><u>“Beltesassar antwoordde en zei”</u> ענה בלְטַשְׂאֲצַר וְאָמַר (ww. peal ptc m. enk. / eigennaam / koppelteken waw, ww. peal ptc m. enk.)</p> <p>ענה; 1. answer 2. begin to speak אָמַר; peal: 1. say, w. dir. discourse 2. say s. thg 3. command, w. dir. discourse</p>	<p><u>“he answered me in a quiet voice”</u> ἀπεκρίθη μοι φωνῇ πραεῖα (ww. ind. aor. pass. 3^e pers. enk. / dat. f. enk. / bv. vnw. dat. f. enk.)</p> <p>ἀποκρίνομαι; <i>to give answer, to reply</i> φωνή, ής, ή; φωνῇ <i>with a voice, audibly</i> πραῦς; <i>mild, gentle, humble, meek (of pers. mostly in relig. context) / modest, unassuming (of eschatological king saviour) / soft, gentle, quiet (of sound)</i> Dn. 4: 19</p>

De LXX beschrijft in 4: 16 (19) de angstreactie van Daniël op het horen van de droom van de koning een stuk uitgebreider en met meer detail. Daniël heeft een slecht voorgevoel, begint te beven, zijn

voorkomen verandert, hij schudt zijn hoofd en antwoordt de koning met een klein stemmetje. Deze verschijnselen komen niet naar voren in de MT. Hij is onthutst en zijn gedachten laten hem schrikken, dat is alles. De MT maakt niet kenbaar wát precies de gedachten van Daniël zijn. De MT kenmerkt zich door een sobere en strakke structuur, zoals te zien is in de werkvertaling. De LXX expliciteert dat Daniël te maken heeft met een slecht voorgevoel, al is de vertaling van ὑπόνοια onzeker, aldus GELS. Het lijkt niet zinvol te spreken van een *'lectio difficilior'* en een *'lectio probabilior'*, omdat het waarschijnlijk om zelfstandige teksttradities gaat, die naast elkaar bestonden. Straks komt aan de orde dat geen van beiden de *Vorlage* van de ander zou zijn. Als de LXX zich baseerde op de MT, dan heeft de LXX de MT waarschijnlijk willen uitbreiden en betreft 4: 16 MT de meest oorspronkelijke lezing. Omgekeerd kan uiteraard ook. In dat geval geeft 4: 16 MT een vereenvoudiging van de LXX. Opvallend is dat 4: 16 MT allereerst koning Nebukadnessar aan het woord laat: "Beltesassar, de droom en zijn verklaring, laten ze je niet verschrikken." In 4: 16 (19) LXX komt de koning niet aan het woord. We lezen alleen de bescheiden reactie van Daniël op het horen van de droom, na een opsomming van zijn gevoelens. Als 4: 16 MT aan de basis zou hebben gelegen van de LXX, dan is het natuurlijk de vraag waarom de LXX deze regel heeft weggelaten. Als de LXX de oudere vorm van het verhaal bewaard zou hebben, en de MT daarvan kennis had, dan is het de vraag waarom de MT kiest voor een eerste reactie van koning Nebukadnessar. Het antwoord van Daniël aan de koning is opmerkelijk genoeg vrijwel hetzelfde in de MT en de LXX. Misschien wijst dat erop dat beide versies vertrouwd waren met elkaar.

Een uitstapje naar het einde van het hoofdstuk. In 4: 33 MT is te lezen dat koning Nebukadnessar zijn 'majesteit' en 'tint'⁹⁸ terugontvangt.⁹⁹ Het Aramese woord dat de NB vertaalt met 'tint' is 'יִי'. Dit betekent volgens HALOT *'brightness'* of *'complexion'*. In het concordantie-onderzoek in paragraaf 5.3.3 komt naar voren dat het veranderen van gelaatskleur (יִי) in het OT een uiterlijk kenmerk is van schrik. Misschien heeft 'יִי' in dit vers betrekking op de gelaatskleur van de koning, en suggereert de MT dat de koning geen angst meer ervaart nu hij in eer is hersteld. De NBG-1951 in 4: 36 en de NBV in 4: 33 vertalen 'יִי' met 'luister'. De HSV in 4: 36 kiest voor 'waardigheid'. Zij missen wellicht de nuance. In 4: 33 (36) LXX lezen we: "On that day my kingdom was restored to me, and my *glory* was given back to me."¹⁰⁰ Het Griekse woord dat NETS vertaalt met *'glory'* is 'ἡ δόξα'. Dit heeft volgens GELS onder andere de betekenis van *'riches'*, *'honour'*, *'glory'*, *'brightness'* en *'splendor'*. In 4: 34a LXX

⁹⁸ In de vertaling van de Naardense Bijbel

⁹⁹ בְּהַיּוֹמָא אֲמַרְתִּי מִן־דְּעִי | תְּבוּב עָלַי וְלִיקָר מְלִכּוּתַי הִדְרִי וְזוּי יְתוּב עָלַי וְלִי MT

¹⁰⁰ ἡ δόξα μου ἀπεδόθη μοι: 4: 33 (36) LXX Rahlfs

besluit Nebukadnessar dat hij van nu af aan God zal dienen, beeft uit angst voor God, en de heiligen zal roemen. Deze zin is niet aanwezig in de MT. Het lijkt erop dat de LXX een zekere mate van angst in stand houdt, ook nu de koning is gerehabiliteerd.

De verschillen tussen de MT en de LXX in de behandelde tekstgedeelten zijn opvallend. Een verklaring hiervoor is de aanname onder geleerden dat de hoofdstukken 4-6 in het boek Daniël teruggaan op afzonderlijke literaire bronnen. Daarbij is verschil van mening over de vraag welke versie van het verhaal -de MT of de LXX- het meest oorspronkelijk zou zijn.¹⁰¹ Een andere optie is dat het ging om varianten van een gemeenschappelijk verhaal, en dat er geen sprake was van een 'originele tekst'. Geen van beiden zou in dat geval de *Vorlage* zijn geweest.¹⁰²

5.2.3 Concordantie-onderzoek

4: 2 "ik zag een droom die mij bang maakte"

דחל, (pael: *fear, frightening, frightful* & pael: *frighten, make s.one afraid*)

Dit woord komt regelmatig voor in de Aramese gedeelten in het boek Daniël, niet in de rest van het Oude Testament. Er is geen Hebreeuws equivalent met dezelfde radicalen. HALOT kent het in elk geval niet. De andere vindplaatsen in Daniël zijn 2: 31 ("dit beeld was hoog, en de glans ervan was buitengewoon; het stond vóór u, en de aanblik ervan was schrikwekkend") NBG-1951; 5: 19 ("ten gevolge van de grootheid die Hij hem geschonken had, leefden alle volken, natiën en talen voor hem in vrees en beven") NBG-1951; 6: 27 ("voor de God van Daniël zal vrezen en beven") NBG-1951; 7: 7 ("een vierde dier, angstaanjagend, afschrikwekkend en geweldig sterk") NBV en 7: 19 ("het vierde dier, dat anders was dan alle andere, buitengewoon angstaanjagend") NBV.

Angst in de betekenis van דחל lijkt samen te hangen met ontzag in de relatie tot een object dat groot, onheilspellend en ongrijpbaar is. God en de koning kunnen hun macht laten gelden. Het beeld en het vierde dier uit de dromen zijn ontstellend in hun aanblik.

4: 2 "droombeelden op mijn bed, en visioenen in mijn hoofd, zij lieten mij schrikken"

בהל, (pael: *frighten* & hitpeel: *as noun: haste, hurry* & hitpaal: *be frightened*)

Deze stam komt regelmatig voor in het Aramese gedeelte in het boek Daniël, en eenmaal in het Hebreeuwse gedeelte. Ook in andere delen van het Oude Testament komt het veel voor. De Hebreeuwse stam בהל betekent in de nif'al: 1. *be terrified, out of one's senses* 2. *be hasty*;

¹⁰¹ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 5

¹⁰² J. J. Collins, *Daniel*, p. 7, 221. Zie ook: C. A. Newsom, *Daniel*, p. 5

in de pi'el: 1. *terrify* 2. *be hasty*; in de pu'al: *in haste* en in de hif'il: 1. *terrify* 2. *get rid of quickly* 3. *hurry*. Het Hebreeuwse naamwoord בְּהִלָּה betekent *terror*.

De overige vindplaatsen in Daniël zijn 2: 25 (in de betekenis van haast); 3: 24 (in de betekenis van haast); 4: 16 (“zijn gedachten lieten hem schrikken”);¹⁰³ 5: 6 (“terstond veranderde de koning van kleur en verschrikten zijn gedachten hem; de gewrichten van zijn bekken losten op en zijn knieën klapperden tegen elkaar”)¹⁰⁴ NB; 5: 9 (“terstond werd koning Belsjatsar zeer verschrikt en verschoot hij van kleur; ook zijn rijksgroten waren in de war”) NB; 5: 10 (“laat uw denken u niet verschrikken en verschiet niet van kleur!”) NB; 6: 20 (in de betekenis van haast); 7: 15 (“en visioenen van mijn hoofd, zij lieten mij schrikken”);¹⁰⁵ 7: 28 (“Ik, Daniël: mijn gedachten lieten mij erg schrikken, mijn huidskleuren veranderden op mij,”)¹⁰⁶ en 11: 44 (“maar ongehoorde dingen zullen hem verbijsteren”) NB.

Zie in het OT ook Psalm 48: 6 (“zodra zij het zagen, stonden zij ontzet, werden verschrikt, vluchtten weg”) NBG-1951; Jesaja 13: 8 (“Ja, zij zijn verschrikt, krampen en weeën grijpen hen aan, als een barende krimpen zij ineen; de een ziet verbijsterd de ander aan, hun gelaat staat in vlam.”) NBG-1951; Jesaja 21: 3-4 (“3. Daarom zijn mijn heupen een en al siddering, weeën grijpen mij aan als de weeën ener barende; ik krimp ineen bij het horen; ik ben verschrikt bij het zien. 4. Mijn hart bonst, schrik¹⁰⁷ overvalt mij; dit maakt de schemering, die mij lief is, voor mij tot een verschikking.”) NBG-1951 en Ezechiël 7: 27a (“De koning zal rouw bedrijven, de vorst zal zich in wanhoop hullen, en de handen van de bevolking van het land zullen verlamd zijn van schrik.”) HSV.

Het woord בהל lijkt te verwijzen naar de directe schrikreactie van het subject, met in het boek Daniël als uiterlijk kenmerk het verschieten van kleur. De andere verzen verbinden de schrikreactie ook met vluchten, krampen, ineenkrimpen, een vlamvend gelaat, sidderende heupen, een bonzend hart en verlamde handen. In het boek Daniël lijkt het erop dat de gedachten van het subject over de situatie, datgene wat hem overkomt, frequent aanleiding geven tot de ervaring van angst. De NBV vertaalt dan ook met ‘verwarring’. De NB kiest voor ‘verschrikken’. In de Van Dale betekent schrik: “door een plotseling angstgevoel getroffen worden.” Daar lijkt het om te gaan. Het woord דחל lijkt met name te verwijzen naar de kwaliteit van de relatie tot het object, die gepaard gaat met angst, en het woord בהל lijkt in meer directe zin betrekking te hebben op het angstig zijn als zodanig.

¹⁰³ Eigen werkvertaling

¹⁰⁴ יִרְעִינָהּ יְבִהְלוּנָהּ: dezelfde woordconstructie als in 4: 16 MT

¹⁰⁵ Eigen werkvertaling

¹⁰⁶ Eigen werkvertaling

¹⁰⁷ בעת: zie het concordantie-onderzoek in paragraaf 5.4.3

4: 16 “Toen was Daniël, zijn naam is Beltesassar, onthutst gedurende één moment”

שמם, (itpoal: *stiffen with fright*)

Dit woord in de betekenis van ‘onthutst’ komt maar één keer voor in het Aramese gedeelte in Daniël, en wel op deze plek. HALOT geeft de ongevocaliseerde stam in de Aramese sectie van het lexicon.

Een stam met dezelfde radicalen komt in het Hebreeuws op meer plekken voor in het Oude Testament, ook in het boek Daniël. In de Hebreeuwse sectie van HALOT is deze stam gegeven zonder vocalen: שמם (qal: 1. *be deserted, desolated* 2. *be removed fm. contact w. people* 3. *shudder, be*

horrified) en met vocalen: שָׁמַם (*desolate, deserted*). Deze laatste stam betreft een ‘statief

werkwoord’ en drukt een toestand uit.

De andere vindplaatsen in Daniël zijn 8: 13 (“de verwoestende misstap”) NB; 8: 27 (“ik was onthutst over het gezicht”);¹⁰⁸ 9: 17 (“uw heiligdom dat verwoest is”) NB; 9: 18 (“zie onze verwoestingen aan”) NB; 9: 26 (“vastbesloten is het: verwoesting”) NB; 9: 27 (“is hij verwoestend bezig”) NB; 11: 31 (“de gruwel der verwoesting”) NB en 12: 11 (“de gruwel der verwoesting”) NB. Alleen in 8: 27 komt שמם voor in min of meer dezelfde betekenis als in 4: 16. In de andere gevallen vertaalt de NB de werkwoordsvorm met ‘verwoesten’ of ‘verwoest zijn’. De NBV, HSV en de NBG-1951 vertalen soortgelijk.

Zie in de rest van het OT ook Ezra 9: 3-4 (3. “Met dat ik dit woord hoorde, scheurde ik mijn gewaad en mijn overkleed,- rukte ik mij het haar van mijn hoofd en mijn baard uit en zat verbijsterd neer. 4. En bij mij verzamelden ze zich, al wie huiverde van de woorden van Israëls God over de trouweloosheid van de ballingen,- terwijl ik verbijsterd neerzat tot aan de broodgift van de avond.”) NB; Psalm 143: 3-4 (“3. Want de vijand vervolgt mijn ziel, hij vertrappt mijn leven op de grond; hij doet mij wonen in duistere oorden, zoals zij die allang dood zijn. 4. Daarom is mijn geest in mij bezweken, mijn hart is ontzet in mijn binnenste.”) HSV; Ezechiël 27: 35 (“Alle bewoners van de kustlanden zijn ontzet over u, en hun koningen rijzen de haren te berge, *hun* gezichten staan verwrongen.”) HSV en Ezechiël 32: 10 (“Ik zal maken dat vele volken zich over u ontzetten. Hun koningen zullen de haren te berge rijzen om u, als ik vóór hen Mijn zwaard zwaai. Zij zullen elk ogenblik beven, ieder voor zijn leven, op de dag van uw val.”) HSV.

Ik vermoed dat de onthutsing / verbijstering, uitgedrukt door שמם, de connotatie heeft van een innerlijke ravage. Daniël voelt zich overhoop gehaald door wat hij te horen krijgt in 4: 16, en te zien krijgt in 8: 27.

¹⁰⁸ Eigen werkvertaling

5.2.4 Literaire en redactionele kritiek

Daniël 4 heeft de vorm van een openbaar verslag van koning Nebukadnessar aan de volken en naties op aarde. Hij erkent daarin dat alle macht toekomt aan de hoogste God en laat zijn hoogmoed varen. De laatste drie verzen van Daniël 3 vormen in feite de openingswoorden.

Treffend zijn de overeenkomsten tussen Daniël 4 (in het bijzonder ook Daniël 2) en het verhaal over Jozef in het boek Genesis. In Gen. 41 krijgt farao een droom en is daardoor de volgende morgen erg verontrust. Hij ontbiedt de magiërs en geleerden van Egypte, maar niemand kan hem de droom uitleggen. Dan wordt de Hebreëer Jozef erbij gehaald. Farao zegt tegen hem dat hij heeft gehoord dat Jozef elke droom kan verklaren. Jozef verklaart de droom, met een beroep op God, en krijgt vervolgens een hoge positie in het rijk toebedeeld. Mogelijk hebben de auteurs van Daniël zich laten inspireren door het verhaal over Jozef, en gaat het hier om een kwestie van intertekstualiteit. Binnen het Oude Testament is sprake van hergebruik van teksten.¹⁰⁹ Aan de orde is het motief van de *'court contest'*: de onderlinge concurrentie tussen de hovelingen. In Genesis en Daniël komt de Israëlitische *'vreemdeling'* als winnaar uit de bus, omdat hij zijn vertrouwen op God heeft gesteld.¹¹⁰ Het gaat om een algemeen bekend literair genre in het oude Nabije Oosten, met de succesvolle en wijze hoveling in de hoofdrol.¹¹¹

Er zijn ook overeenkomsten in de Bijbelse literatuur met het oudtestamentische boek Ester en de deuterocanonieke boeken genaamd Tobit, Judith en 3 Ezra (genaamd 1 Ezra in de LXX). Daarnaast met het Mesopotamische verhaal van Ahiqar: een wijze hoveling aan het Assyrische hof krijgt te maken met valse beschuldigingen, maar wordt vrijgesproken. En met het zogenaamde Gebed van Nabonidus: een fragmentarisch verhaal dat gevonden is in Qumran, en dat handelt over de Babylonische koning Nabonidus, die na jaren van ziekte genezen wordt door de allerhoogste God en daar van een Joodse waarzegger verslag van moet doen.¹¹²

5.2.5 Uitleg van de verzen

4: 2

De eerste twee verzen van Daniël 4 vormen een contrast. Koning Nebukadnessar leidt een florissant leven in zijn paleis. Een droom verstoort dit zorgeloze leven. Geen gewone droom, maar een nachtelijk visioen. In de oudheid kwam het regelmatig voor dat koningen onthullende dromen

¹⁰⁹ M. Korpel, *Handleiding Exegese Oude Testament 5.0*, p. 19

¹¹⁰ J. J. Collins, *Daniel*, p. 46-47

¹¹¹ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 55

¹¹² C. A. Newsom, *Daniel*, p. 12

ontvingen.¹¹³ In het oude Nabije Oosten nam men aan dat de goden dingen openbaarden in dromen en daarin voorspellingen deden over de toekomst. Dat was na het wakker worden niet meteen te begrijpen; specialistische hulp van bevoegde personen was vereist.¹¹⁴ Ook in het Hellenistische tijdperk hechtte men waarde aan het ontvangen van openbaringen via dromen.¹¹⁵ De droom maakt koning Nebukadnessar bang en laat hem schrikken. Een terugkerend motief in Joodse hofvertellingen.¹¹⁶ De chiastische structuur van 4: 2 laat zien dat de droombeelden en visioenen letterlijk het middelpunt van zijn angst vormen. Collins spreekt over een typische reactie op een droom of visioen, en verwijst naar de reactie van de farao (Gen. 41: 8), en andere vergelijkbare reacties in het boek Daniël (2: 1; 7: 15 en 8: 27).¹¹⁷ De angstige reactie van de koning wekt de suggestie dat hij vermoedt dat de droom negatieve consequenties voor hem heeft, zoals het verlies van zijn machtspositie. Dat is in ieder geval wat Di Lella denkt, met een beroep op de onheilspellende inhoud van de droom in 4: 11-14; een heilige wachter daalt uit de hemel neer en summeert dat de grote boom in het midden van de aarde omgehakt moet worden. Een wortelstronk mag overblijven, maar diens mensenhart zal veranderen in een dierenhart.¹¹⁸ Newsom stelt dat Nebukadnessar in eerste instantie bang is omdat hij de droom niet begrijpt. Uitleg zou volgens haar daarom de remedie kunnen zijn voor zijn angst en hem gerust kunnen stellen, ook al is die uitleg negatief.¹¹⁹ In 4: 3 gebiedt Nebukadnessar een scala aan wijsgeren, aan wie hij de droom vertelt en die hem de verklaring bekend moeten maken. Vermoedelijk in de hoop dat zijn angsten ongegrond verklaard zullen worden. Ook van het vertellen op zich zou een therapeutisch effect moeten uitgaan; in Mesopotamië werd dit gedaan met de bedoeling dat kwade invloeden uit de droom verdreven werden.¹²⁰ In Babylon waren er speciale priesterklassen die zich bezighielden met waarzeggerij en het uitleggen van tekenen. Ook het uitleggen van dromen behoorde tot hun specialisme.¹²¹ De Chaldeeën kunnen de koning de droom niet uitleggen, daarom roept hij Daniël. Di Lella wijst op de overeenkomsten met het verslag van de droom van Nebukadnessar in Daniël 2; de Babylonische waarzeggers falen jammerlijk, alleen Daniël, die uitgerust is met goddelijke wijsheid, blijkt in staat aan het verzoek van de koning te voldoen.¹²² Het valt op dat de koning al vóór de uitleg van de droom zijn vertrouwen uitdrukt in Daniëls kunde. Dat heeft waarschijnlijk te maken met Daniëls

¹¹³ J. J. Collins, *Daniel*, p. 155

¹¹⁴ M. Korpel & J. C. de Moor, *De zwijgende God*, p. 188

¹¹⁵ J. J. Collins, *Daniel*, p. 155

¹¹⁶ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 135

¹¹⁷ J. J. Collins, *Daniel*, p. 311

¹¹⁸ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 175

¹¹⁹ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 242

¹²⁰ Idem, p. 68

¹²¹ J. J. Collins, *Daniel*, p. 138

¹²² A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 175

eerdere successen in hoofdstuk 2. Het is daarom vreemd dat de koning niet meteen om Daniël vraagt. In de LXX is dit wel het geval. Newsom stelt dat het verzoek om de Babylonische wijsgeren waarschijnlijk een redactionele toevoeging is in de MT met als doel overeen te komen met het tweede hoofdstuk.

4: 16

Daniël reageert met schrik op het horen van de droom van de koning en lijkt stil te vallen. Newsom merkt op dat de verontrusting van Daniël een ongewoon detail is. Het is volgens haar gebruikelijk dat de ontvanger van een droom van streek is vanwege onzekerheid over de betekenis ervan (Gen. 40: 6; 41: 8; Dan. 2: 3; 4: 2; 7: 15; 8: 27), maar de uitlegger van de droom blijft meestal onverstoord, ook wanneer het om slecht nieuws gaat (Gen. 40: 18-19).¹²³ Zoals we gezien hebben brengt de LXX Daniël's ongemak nog prominenter voor het voetlicht. De tekst in beide versies noemt niet expliciet waarom Daniël angstig raakt. Mogelijk omdat hij vreest voor de reactie van de koning op de onheilspellende boodschap die deze te horen zal krijgen, en die hem daarvoor misschien wel om het leven zou kunnen brengen. In dat geval houdt zijn angst verband met een concrete dreiging. In ieder geval ontstaat zijn angst niet vanwege onzekerheid over de betekenis van de droom, die hij niet zou begrijpen; Daniël lijkt eerder onder de indruk te zijn van de implicaties ervan. Hij is tenslotte degene die het goddelijk besluit aan de koning moet overbrengen; de straf die de koning zal treffen als gevolg van zijn hoogmoed en zelfoverschatting, totdat de koning erkent dat God boven het koningschap van mensen staat en daarover beslist.

Di Lella schrijft de aarzeling van Daniël toe aan een beleefde en nederige houding. Hij had gelijk kunnen spreken, maar doet dit niet. De koning moet hem daartoe aanmoedigen en uitnodigen.¹²⁴ In het oude Nabije Oosten kon zwijgen van de kant van de luisteraar volgens Korpel & De Moor duiden op respectvolle aandacht.¹²⁵ Zwijgen vanwege ontzag of angst was niet ongewoon in het oude Nabije Oosten en in de Bijbel.¹²⁶ Ik vind dit geen afdoende verklaring, omdat Daniël zich in hoofdstuk 2 onderscheidt door een assertieve opstelling tegenover Nebukadnessar; hij dringt erop aan voor de koning geleid te worden, zodat hij uitleg kan geven van diens droom. Hij doet dit vervolgens in rake bewoordingen. Het gaat dus volgens mij niet voornamelijk om schroom, maar eerder om ontsteltenis over de aard van de goddelijke straf.

¹²³ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 143

¹²⁴ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 177

¹²⁵ M. Korpel & J. C. de Moor, *De zwijgende God*, p. 72

¹²⁶ Idem, p. 69-72

Koning Nebukadnessar verbreekt de vermoedelijke stilte en zegt tot Daniël: “Beltesassar, de droom en zijn verklaring, laten ze je niet verschrikken.”¹²⁷ Opmerkelijk, omdat de koning zélf angstig raakte naar aanleiding van zijn droom. Misschien versterkt Daniëls reactie zijn eigen onrust en probeert hij die te stillen. Of wil hij zich positioneren tegenover Daniël. Daniël reageert met de uitspraak: “Mijn heer, moge de droom gelden wie u haten en zijn verklaring (פִּשְׁר) uw vijanden.”¹²⁸ Collins legt uit dat de Akkadische term *pašāru* niet alleen betrekking had op de uitleg van droomsymbolen, maar ook verwees naar het verdrijven van de kwade effecten van een droom. Assyrische en Babylonische droomuitleggers kenden daar speciale rituelen voor. De reactie van Daniël is volgens Collins dan ook geen beleefde uitspraak, maar een substituut voor een dergelijke bezwering.¹²⁹ Als het zo is dat Daniël vreest voor reprimandes, dan is het begrijpelijk dat hij zich welwillend uitdrukt, om de woede van de koning niet over zich heen te halen. Maar Daniël wordt in het Bijbelboek niet bepaald geschetst als iemand die zich uit lijfsbehoud aanpast aan de omgeving, maar als iemand die staat voor zijn eigen principes en onafhankelijk handelt. Ik vermoed daarom dat Daniëls reactie voortkomt uit sympathie voor de koning, en het vooruitzicht van diens straf zwaar op hem drukt. Dat hoeft niet verwonderlijk te zijn gezien de profetie van Jeremia, waarin JHWH de ballingen oproept zich in te zetten voor de bloei van Babel.¹³⁰ Daniël was bekend met diens geschriften.¹³¹ Hij lijkt zich zodanig te hebben ingeleefd in de droom en het lot van de koning, dat hij zich de angst van de koning als het ware eigen heeft gemaakt; hij voelt zich overhoop gehaald, zo blijkt uit het woord שׁמם. Dit woord heeft de connotatie van ‘verwoesting’. Een reflectie en subtiele verwijzing naar wat de koning zal overkomen; zijn koningschap wordt tijdelijk te gronde gericht en van zijn menselijke waardigheid blijft niet veel meer over, totdat hij zich onderwerpt aan God. De remedie voor de angst van de koning lijkt me niet in eerste instantie de uitleg van de droom door Daniël te zijn, maar de ‘bekering’ van zijn huidige opvattingen, zodat hij in permanente vrede kan leven met God.

¹²⁷ Eigen werkvertaling

¹²⁸ Eigen werkvertaling

¹²⁹ J. J. Collins, *Daniel*, p. 228

¹³⁰ Zie Jeremia 29: 4-23

¹³¹ Zie Daniël 9: 2

5.3 Exegese Daniël 7: 1, 15-16, 28

5.3.1 Werkvertaling

7: 1 MT

“In het eerste jaar van Belsassar, koning van Babel, (5)
zag Daniël een droom, (5)
en visioenen in zijn hoofd op zijn bed. (2)
Toen schreef hij de droom op. (5)
Aan het hoofd van de woorden, zei hij:” (1)

7: 15 MT

“Ik, Daniël: mijn geest was verontrust, in het binnenste van mijn lichaam. (2)
En visioenen van mijn hoofd, zij lieten mij schrikken.” (1)

Semantische structuur: chiasme

A was verontrust
B (...) van mijn lichaam
B' (...) van mijn hoofd
A' lieten mij schrikken

7: 16 MT

“Ik naderde een van hen die daar stonden, (5)
ik verzocht van hem de ware betekenis van dit alles. (2)
Hij zei het mij, (6)
en de verklaring van deze zaken, hij liet het mij weten.” (1)

7: 28 MT

“Hier eindigt dit verslag. (2)
Ik, Daniël: mijn gedachten lieten mij erg schrikken, (7)
mijn huidskleuren veranderden op mij, (5)
en deze woorden bewaarde ik in mijn hart.” (1)

Semantische structuur: chiasme

- A dit verslag
- B mijn gedachten lieten mij erg schrikken
- B' mijn huidskleuren veranderden op mij
- A' deze woorden

5.3.2 Tekstkritiek

	MT	LXX (NETS)
7: 15	<p><u>“mijn geest was verontrust”</u> אֲתַכְרִיֶּת רוּחִי (ww. itpeel AC 3^e pers. v. enk. / nw. c. enk. suffix 1^e pers. enk.)</p> <p>כרה; itpeel: <i>be anxious, distressed</i> רוּחַ; 1. <i>wind</i> 2. <i>spirit</i> 3. <i>divine spirit</i></p>	<p><u>“since I was exhausted”</u> καὶ ἀκηδιάσας (ptc aor. act. nom. m. enk.)</p> <p>ἀκηδιάω; <i>to be exhausted, to be weary / to be in anguish, to grieve</i></p>
7: 28	<p><u>“mijn gedachten lieten mij erg schrikken”</u> שָׂגִיא רַעְיוֹנֵי יְבִהּ לִנִּי (nw. m. mv. suffix 1^e pers. enk. / ww. pael PC 3^e pers. m. mv. suffix 1^e pers. enk., energische noen)</p> <p>שָׂגִיא; 1. <i>great</i> 2. <i>much, many</i> 3. <i>adv. very</i></p> <p>רַעְיוֹן; <i>thought</i></p> <p>בהל; pael: <i>frighten</i></p>	<p><u>“I was seized with great dismay”</u> σφόδρα ἐκστασει περιειχόμεην (bijwoord / dat. f. enk. / ww. ind. imp. med. 1^e pers. enk.)</p> <p>σφόδρα; <i>very (much), exceedingly</i> ἐκστασις, εως, ή; <i>illusion / terror / dismay / entrancement, astonishment / torpor / ecstasy</i> περιέχω; <i>to compass / to encompass, to surround (in hostile sense) / to encircle / to compass, to come upon, to befall, to seize / to embrace, to include / to enwrap / to contain / to be in a siege</i></p>
	<p><u>“mijn huidskleuren veranderden op mij”</u> וְזִוִי יִשְׁתַּנּוֹן עָלַי (koppelteken waw, nw. m. mv. suffix 1^e pers. enk. / hithpaal PC 3e pers. m. mv. / suffix 1^e pers. enk.)</p> <p>זוּ; <i>brightness, complexion</i></p> <p>שנה; hithpaal: <i>change (intrans.)</i></p> <p>voorzetsel עַל</p>	<p><u>“and my condition spread within me”</u> καὶ ἡ ἕξις μου διήνεγκεν ἐμοί (nom. f. enk. / pers. vnw. gen. enk. / ww. ind. aor. act. 3^e pers enk. / pers. vnw. dat. enk.)</p> <p>ἕξις, εως, ή; <i>state, constitution (of body) / trained habit, skill / outward appearance / corpse</i> διαφέρω; <i>to carry over or across / to differ from / to excel in</i></p>

	1. (up)on 2. over 3. against 4. toward 5. relating to the mind 6. concerning 7. above	
--	---	--

In 7: 1 MT krijgt Daniël “een droom” en “visioenen in zijn hoofd op zijn bed”. Het lijkt alsof het om twee afzonderlijke belevissen gaat, maar dat hoeft niet zo te zijn. De conjunctie ו lijkt een ‘waw explicativus’ te zijn. Daniël ontvangt een droom, namelijk: visioenen. De LXX maakt alleen vermelding van ‘een visioen’, in enkelvoud. De LXX zegt aan het slot van het vers dat er een samenvatting volgt. Dat staat niet zo in de MT. De MT besluit met “Aan het hoofd van de woorden, zei hij.” Dat is net iets anders. Het tekstkritisch apparaat van de BHS maakt een relevante opmerking ten aanzien van de frase: “en visioenen in zijn hoofd op zijn bed”.¹³² De suggestie is om יִבְהַלְגֵהוּ (‘zij lieten hem schrikken’) of יִדְחֲלֵגֵהוּ (‘zij maakten hem bang’) in te voegen, of zo niet, de gehele frase weg te laten. De tekst volgens het TKA leest dan in het eerste geval: “en visioenen in zijn hoofd op zijn bed, zij lieten hem schrikken”, en in het tweede geval: “en visioenen in zijn hoofd op zijn bed, zij maakten hem bang”. De editoren van de BHS willen de zin waarschijnlijk laten aansluiten bij vergelijkbare formuleringen als in 4: 2, 4: 16 en 7: 15. Het valt inderdaad op dat 7: 1 geen vermelding maakt van schrik, terwijl dit wel te verwachten valt met het oog op vergelijkbare verzen.

In de vergelijking tussen 7: 15 MT en 7: 15 LXX is er meer aan de hand. De LXX zegt niet dat Daniël geest verontrust is in zijn binnenste, en dat visioenen hem doen schrikken, maar stelt dat hij uitgeput is door zijn nachtelijk visioen. Het lijkt in de LXX primair om een lichamelijke vermoeidheid te gaan, gezien de betekenis mogelijkheden van ἀκατάδω, in tegenstelling tot de meer emotionele strekking van כרה. De LXX spreekt in tegenstelling tot de MT niet over “visioenen van mijn hoofd” maar over het “visioen van de nacht”.¹³³ Misschien suggereert de LXX eenvoudigweg dat het nachtelijk visioen Daniël uitgeput heeft, door een gebrek aan fatsoenlijke nachtrust. In 7: 1 staat dat Daniël op zijn bed ligt wanneer hij het visioen ontvangt.

De MT situeert de verontruste geest van Daniël “in het binnenste van zijn lichaam”: בְּגִזְיוֹ נִדְנָה.¹³⁴ Het TKA stelt dat deze lezing twijfelachtig is, omdat de LXX een andere lezing geeft: ἐν τούτοις. In de vertaling van NETS: “by these things”. Ook de Vulgaat geeft een vergelijkbare lezing: *in his*.¹³⁵ Daarom suggereert het TKA dat de waarschijnlijke lezing moet zijn: בגו דנה (or בגין [בגין] דנה therefore). In de

¹³² וְחִזְוֵי רֵאשִׁיָּה עַל־מִשְׁכְּבָהּ: 7: 1 MT

¹³³ τῶ ὀράματι τῆς νυκτός: 7: 15 LXX Rahlfs

¹³⁴ Zie de toelichting op de werkvertaling in de bijlage.

¹³⁵ *in his*: ‘at these things’ (Douay–Rheims Bible)

vertaling van HALOT: “*on account of this*”. Er heeft in de LXX blijkbaar een kleine verandering in de lezing van de volgorde van de consonanten plaatsgevonden. Daardoor is een andere betekenis ontstaan, die passend is in de context. De LXX beschouwt de eerste letter van het tweede woord in de MT, de *noen*, als slotnoen van het eerste woord. In de suggestie tussen haakjes verandert de *waw* uit het eerste woord in de MT, in de BHS een leesmoeder, in de aanverwante *jod*, ook een leesmoeder in dit geval. Collins neemt de suggestie van het TKA over, met een beroep op de LXX, en vertaalt: “*my spirit was distressed on account of this*”.¹³⁶ Newsom vertaalt: “*my spirit was distressed within me*”, en blijft dus dicht bij de MT zoals die is overgeleverd in de BHS.¹³⁷ Di Lella vertaalt: “*my spirit was troubled in its sheath*” en brengt dus ook geen tekstkritische wijzigingen aan.¹³⁸ Hij legt uit dat het Aramese woord *n^edān*, dat hij vertaalt met “*sheath*”, afgeleid is van het Perzische woord *nidāni*, dat ‘container’ betekent. Volgens hem verraadt deze woordkeuze een dualistisch mensbeeld; het lichaam als ‘container’ van de ziel.¹³⁹

De verzen 7: 16 MT en 7:16 LXX zijn grotendeels in harmonie met elkaar. Er komen geen inhoudelijke verschillen naar voren en de volgorde van de woorden komt overeen. De slotverzen 7: 28 MT en 7: 28 LXX laten enkele opvallende verschillen zien, al komt de algehele structuur overeen. De MT heeft als beginregel: “Hier eindigt dit verslag.” Dat ontbreekt in de LXX. Het TKA stelt dat het om een toevoeging gaat. In de MT staat dat Daniëls gedachten hem doen schrikken. De LXX zegt alleen dat Daniël getroffen wordt door grote angst, zonder te refereren aan zijn gedachten. De MT is in dit geval dus specifiek. De angst van Daniël heeft te maken met de dingen die door zijn hoofd gaan. Eerder in 4: 2 zagen we dat de samenhang iets lossier is in de LXX. Mogelijk geeft de LXX een vereenvoudigde lezing. In de MT verschiet Daniël van kleur, in de LXX verspreidt zijn conditie zich in hem. De opbouw van de Griekse vertaling komt overeen met de structuur van de corresponderende frase in het Aramees, zie het bovenstaande schema. Als de LXX zich baseerde op deze versie van de Aramese tekst, dan is het de vraag waarom de LXX niet bijvoorbeeld vertaalde met ‘*his appearance changed*’ zoals in 5: 6, waar precies dezelfde Aramese uitdrukking voorkomt als in 7: 28.

¹³⁶ J. J. Collins, *Daniel*, p. 275

¹³⁷ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 213-214. Volgens Newsom is tekstverbetering onnodig met een beroep op de overgeleverde betekenis in 1QapGen 2: 10. Zie ook de uitleg van Di Lella.

¹³⁸ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 203

¹³⁹ Idem, p. 206-207 (zie noot 15)

5.3.3 Concordantie-onderzoek

Zie voor בַּהַל in 7: 15 en 7: 28 het concordantie-onderzoek in paragraaf 5.2.3.

7: 15 “ik, Daniël: mijn geest was verontrust”
ברה, (itpeel: *be anxious, distressed*)

Deze stam komt slechts één keer voor in het boek Daniël. In de andere boeken van het Oude Testament gaat het om een van de vier Hebreeuwse werkwoorden die met deze stam gevormd worden, met overduidelijk andere betekenissen dan in Daniël.

7: 28 “mijn huidskleuren veranderden op mij”
זָיו, (*brightness, complexion*)

Het woord זָיו wordt aangetroffen in Daniël 2: 31 (“zeer gróót was dit beeld, en zijn tint buitengewoon”) NB; 4: 33 (“op het tijdstip dat mijn kennen naar mij terugkeert, keert voor de waardigheid van mijn koningschap mijn majesteit en mijn tint terug tot mij”) NB; 5: 6 (“terstond veranderde¹⁴⁰ de koning van kleur en verschrikten zijn gedachten hem; de gewrichten van zijn bekken losten op en zijn knieën klapperden tegen elkaar”) NB; 5: 9 (“terstond werd koning Belsjatsar zeer verschrikt en verschoot¹⁴¹ hij van kleur; ook zijn rijksgroten waren in de war”) NB; 5: 10 (“koning, leef in eeuwigheden!- laat uw denken u niet verschrikken en verschiet¹⁴² niet van kleur”) NB, en 7: 28. Zie in de rest van het OT ook vergelijkbare uitdrukkingen, niet met זָיו, in Joël 2: 6 (“Bij die aanblik krimpen de volken ineen, alle gezichten verschieten van kleur.”)¹⁴³ HSV, en Nahum 2: 10 (“Leeg, leeggeplunderd, verwoest,¹⁴⁴ het hart smelt weg en de knieën knikken, pijnscheuten zijn in al de lendenen en de gezichten van hen allen verschieten van kleur.”)¹⁴⁵ HSV.

Het verschieten van gezichtskleur blijkt een uiterlijk kenmerk te zijn van schrik, en gaat in Daniël 5: 6 ook gepaard met verslappende heupgewrichten en knikkende knieën. Angst kan zich ook tonen in de algehele gezichtsuitdrukking, zo blijkt uit Jesaja 41: 10 (“vrees niet, want ik ben met je, kijk niet angstig rond, want ik ben je God”) NB.

¹⁴⁰ werkwoordstam שָׁנָה: net als in Dn. 7: 28 MT

¹⁴¹ werkwoordstam שָׁנָה: net als in Dn. 7: 28 MT

¹⁴² werkwoordstam שָׁנָה: net als in Dn. 7: 28 MT

¹⁴³ כָּל־פָּנִים קִבְּצוּ פָּאָרוֹר: Joël 2: 6 MT

¹⁴⁴ מִבְּלִקָּה: Nahum 2: 10 MT (qal: *devastate*)

¹⁴⁵ וּפְנֵי כָּל־קִבְּצוּ פָּאָרוֹר: Nahum 2: 10 MT

5.3.4 Literaire en redactionele kritiek

Daniël 7 vormt een 'brug' tussen de Aramese narratieven in het eerste deel van het boek Daniël en de apocalyptische visioenen in het tweede deel. Het neemt een bijzonder plek in, omdat het net als het grootste deel van de voorafgaande hoofdstukken in het Aramees is geschreven, maar het eerste visioen inleidt van het tweede - grotendeels Hebreeuwse- deel van het boek, dat behoort tot het genre van de apocalyptiek.¹⁴⁶ De volgorde is opmerkelijk. Op grond van de chronologie van de elkaar opvolgende koningen zou Daniël 7 zich moeten afspelen tijdens de regeringsperiode van Darius de Mediër, maar de droom van Daniël blijkt gesitueerd te zijn in het eerste jaar van koning Belsassar van Babylonië. Een plaats tussen de hoofdstukken 4 en 5 was begrijpelijker geweest wat de volgorde van de gebeurtenissen betreft.¹⁴⁷

Daniël 7 is een zelfstandige eenheid en maakt geen deel uit van een narratieve cyclus, zoals de hoofdstukken 1-6.¹⁴⁸ Het is dan ook geen hofvertelling, maar een droomverslag.¹⁴⁹ Het lijkt erop dat de auteur van hoofdstuk 7 zich in zijn verslag van het nachtelijk visioen van Daniël heeft laten beïnvloeden door het droomverslag van koning Nebukadnessar in hoofdstuk 2. De vier materialen waaruit het grote beeld in de droom van Nebukadnessar is opgebouwd dienen als 'sjabloon' voor de vier dieren die Daniël ziet opkomen uit zee. Centraal in beide hoofdstukken staat het motief van de vier koninkrijken,¹⁵⁰ die tenietgedaan zullen worden door de komst van een vijfde rijk, dat eeuwig zal zijn en behoort aan God.¹⁵¹ Goldingay wijst op sterke overeenkomsten met Psalm 2, waarin de naties in opstand komen tegen JHWH en daarom door Hem terecht gewezen worden.¹⁵² Geleerden zien parallellen tussen de symboliek in Daniël 7 en de mythologie van het oude Nabije Oosten.¹⁵³ Daniël 7 bevat volgens hun verwijzingen naar de vervolging van de joden door Antiochus IV Epifanes in 167 - 164 v. Chr., en zou daarom ook in die periode geschreven zijn.¹⁵⁴

5.3.5 Uitleg van de verzen

7: 1

In hoofdstuk 7 krijgt Daniël voor het eerst zélf een onthullende droom, gekarakteriseerd als visioen. Nu is hij geen uitlegger, maar subject. Ook in het oude Israël deelde men het geloof dat de godheid

¹⁴⁶ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 208

¹⁴⁷ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 215

¹⁴⁸ J. J. Collins, *Daniel*, p. 277

¹⁴⁹ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 215

¹⁵⁰ Het Babylonische, Medische, Perzische en Griekse rijk; zie A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 30

¹⁵¹ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 208

¹⁵² J. E. Goldingay, *Daniel, World Biblical Commentary*, p. 149

¹⁵³ J. J. Collins, *Daniel*, p. 280; C. A. Newsom, *Daniel*, p. 217

¹⁵⁴ J. J. Collins, *Daniel*, p. 277; A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 208-209; C. A. Newsom, *Daniel*, p. 215

communiceerde door dromen.¹⁵⁵ Daniël doet in de eerste persoon verslag van zijn droom. Hij ziet vier grote dieren oprijzen uit de zee; een leeuw met adelaarsvleugels, een beer met drie ribben tussen de tanden, een panter met vier vogelvleugels en “een vierde dier, angstaanjagend (דחל), afschrikwekkend en geweldig sterk, met grote ijzeren tanden”.¹⁵⁶ In het oude Nabije Oosten stond de zee symbool voor de oerkrachten van de chaos.¹⁵⁷ Het vierde dier vreet alles op en vertrapt wat overblijft met zijn poten. Een kleine hoorn verdringt de andere horens en heeft een “mond vol grootspraak”.¹⁵⁸ Horens staan symbool voor macht.¹⁵⁹ De beschrijving van dit vierde dier maakt duidelijk dat Daniël er bijzonder van onder de indruk is. Het woord דחל duidt zoals we zagen in paragraaf 5.2.3 op angst in de relatie tot een groot, onheilspellend en ongrijpbaar object. Daniël lijkt zich klein en onbeduidend te voelen tegenover dit monster. Hij wil er dan ook meer over weten, zoals we straks zullen zien. Het visioen vervolgt met een goddelijk gericht: de “Oude van Dagen”¹⁶⁰ op de troon laat het vierde dier doden en ontnemt de andere dieren hun macht. De eeuwige heerschappij wordt toebedeeld aan “iemand gelijk een mensenzoon”.¹⁶¹ Het beeld van de goddelijke rechtbank is een vertrouwd motief in de Bijbel en het algehele oude Nabije Oosten.¹⁶²

7: 15

In dit vers vernemen we Daniël's reactie op alles wat hij tot dat moment te zien heeft gekregen. Zijn geest is verontrust, en de visioenen laten hem schrikken (בהל). Newsom typeert “*the alarm of the dreamer*” als een literair stijfiguur. Ze verwijst naar de geschrokken reactie van de farao (Gen. 41: 8) en koning Nebukadnessar (Dan. 2: 3, 4: 5).¹⁶³ Het woord בהל verwijst zoals we zagen naar de directe schrikreactie; het angstig zijn als zodanig in een concrete situatie.¹⁶⁴ Niet onvoorstelbaar in 7: 15, met het oog op al die onalledaagse en bizarre monsters. Wie zou niet ontgaan zijn? De angst van Daniël behoeft op het eerste gezicht geen ingewikkelde verklaring. Toch valt er meer over te zeggen, zoals ik zal laten zien.

De reacties van de farao en de Babylonische koning vinden plaats nadat ze zijn ontwaakt uit hun slaap, terwijl de schrik van Daniël zich afspeelt in de directe context van het droomvisioen. Duidelijk

¹⁵⁵ M. Korpel & J. C. de Moor, *De zwijgende God*, p. 191

¹⁵⁶ In de vertaling van de NBV: Dn. 7: 7

¹⁵⁷ M. D. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, p. 400

¹⁵⁸ In de vertaling van de NBV, NBG-1951 en de HSV: Dn. 7: 8

¹⁵⁹ J. J. Collins, *Daniel*, p. 299

¹⁶⁰ In de vertaling van de NBG-1951 en de HSV: Dn. 7: 9

¹⁶¹ In de vertaling van de NBG-1951: Dn. 7: 13

¹⁶² A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 217; C. A. Newsom, *Daniel*, p. 226

¹⁶³ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 236

¹⁶⁴ Zie het concordantie-onderzoek in paragraaf 5.2.3

is dat Daniël er met al zijn menselijke functies bij betrokken is, ondanks het ‘droomgehalte’ van het visioen. De Bijbelse term ‘visioen’ is in de ogen van Heschel een metonymie: “Zien is slechts een deel van de ervaring. Wat duidelijk als wezenlijk, uniek en beslissend naar voren komt is *de participatie van de profeet*: dat hij getroffen wordt door het denken van de ENE en daar getuige van is.”¹⁶⁵ We proeven iets van een ‘*mysterium tremendum et fascinans*’ in de woorden van Heschel. Daniël blijft zich in ieder geval niet terug te trekken, maar zich verder te verbinden met wat er gebeurt.

7: 16

Daniël nadert tot “een van hen die daar stonden” en vraagt om uitleg. Het gaat vermoedelijk om een engel in de menigte voor de troon.¹⁶⁶ Engelen zijn in het Oude Testament bovennatuurlijke assistenten, afgezanten en bodes van God. Ze vervullen de wil van God en vormen in dat opzicht een verlengstuk van zijn autoriteit. Ook brengen ze lof en eer aan God.¹⁶⁷ In visioenverslagen is het gebruikelijk dat daarin een ander wezen voorkomt dat uitleg geeft.¹⁶⁸ De vraag van Daniël maakt deel uit van het visioen. Er is vermoedelijk sprake van invloeden van de na-exilische profetische traditie, waarin het verzoek om interpretatie werd gedaan in de context van het visioen.¹⁶⁹ Het lijkt erop dat de angst van Daniël te maken heeft met zijn onbegrip van de gebeurtenissen in het visioen, waardoor hij in onzekerheid verkeert. Dat stel ik vast, omdat hij vrijwel direct op de engel afgaat om te vragen naar de “ware betekenis van dit alles”. We zagen ook dat Daniël zich vooral angst laat aanjagen door het vierde dier, en juist over dit dier wil hij meer te weten komen in 7: 19. In de opinie van Newsom omdat hij niet tevreden is met het algemene antwoord van de engel en meer details wil weten.¹⁷⁰ De remedie voor zijn angst lijkt een betrouwbare verklaring te zijn. Maar wordt zijn angst weggenomen? Dat blijkt niet het geval te zijn.

7: 28

Het slotvers laat zien dat Daniël nog steeds angstig is na -vermoedelijk- de afloop van het visioen. In de tekstkritiek kwam naar voren dat 7: 28 MT, in tegenstelling tot de LXX, als eerste regel heeft: “Hier eindigt dit verslag.” Dat plaatst de emotionele conditie van Daniël in feite buiten de context van het visioen, alsof het om de nasleep gaat. De opmerking “deze woorden bewaarde ik in mijn hart” lijkt een conclusie achteraf te zijn. De openingswoorden in 7: 1 zijn geschreven in de derde persoon, het

¹⁶⁵ A. J. Heschel, *De Profeten*, p. 547 (cursivering is van Heschel)

¹⁶⁶ J. J. Collins, *Daniel*, p. 311; A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 219; C. A. Newsom, *Daniel*, p. 236

¹⁶⁷ S. A. Meier, ‘ANGEL I’, in: K. van der Toorn, B. Becking & P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, p. 46-47

¹⁶⁸ J. E. Goldingay, *Daniel*, *World Biblical Commentary*, p. 172

¹⁶⁹ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 236

¹⁷⁰ Idem, p. 238

zou daarom voor de hand liggen dat het slot in 7: 28 ook in de derde persoon geschreven zou zijn, maar dat is niet het geval. Het slot van het visioen zou daardoor duidelijker gemarkeerd zijn geweest. De MT kan ook zó gelezen worden dat de schrikreactie van Daniël nog plaatsvindt binnen de duur van het visioen. Het gebruikte woord בהל wijst doorgaans op een situatiegebonden reactie en niet naar een dispositionele houding tegenover iets. Bovendien wordt ditzelfde woord gebruikt in 7.15. In de LXX is het vanzelfsprekender dat Daniël angstig raakt in de context van het visioen zelf, namelijk naar aanleiding van de extra woorden van de engel over het vierde dier. Niet onvoorstelbaar, aangezien hij hoort dat het de aarde zal vertrappen, koningen zal vernederen en de heiligen te gronde zal richten. Het gaat dus om een onvoorstelbaar brute macht. Daniël maakt deel uit van de heiligen en de dreiging van het vierde dier is daarom ook aan hem gericht.

Newsom gaat het ervan uit dat Daniëls angst aanwezig blijft omdat de engel maar een déél van het visioen heeft verklaard. De dieren en de horens zijn niet geïdentificeerd. Er blijft daarom voor hem veel te raden over.¹⁷¹ Ik kan me vinden in haar zienswijze. Daniël krijgt ontstellende dingen te zien, die hij maar ten dele begrijpt. Hij voelt de dreiging van het vierde dier, maar weet niet hoe en wanneer het zal toeslaan. De uitleg van de engel is beperkt. Het hemelse gericht in het visioen -de dieren wordt hun macht ontnomen- zou hem gerust kunnen stellen, maar dat lijkt niet het geval te zijn. Er blijven te veel vraagtekens over.

Als allerlaatste noemt Daniël dat hij de woorden (van de engel) bewaart in zijn hart. Er is een einde gekomen aan de informatie die de engel hem wilde geven. Hij kan niet veel meer doen dan opschrijven wat hij gezien en gehoord heeft, zodat zijn verslag bewaard blijft voor latere generaties. Apocalyptische literatuur kenmerkt zich door de verzegeling van toekomstopenbaringen in een geheim document, dat pas openbaar gemaakt mag worden op het moment dat de voorspellingen in vervulling gaan.¹⁷² Dat verklaarde waarom openbaringen van lang vervlogen tijden pas dán bekend werden.¹⁷³ Het visioen van Daniël in hoofdstuk 7 gaf hoop aan de joden in de bange dagen van het bewind van de wrede heerser Antiochus IV Epifanes; Gods koninkrijk van heiligen zou triomferen.¹⁷⁴ Het is volgens Newsom de opdracht aan de lezer om de overgebleven onzekerheden, die aanleiding zijn voor Daniëls angst, de baas te worden. Dat kan door de verbinding te leggen met historische gebeurtenissen.¹⁷⁵

¹⁷¹ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 242

¹⁷² A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 220

¹⁷³ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 272

¹⁷⁴ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 220

¹⁷⁵ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 243

5.4 Exegese Daniël 8: 15-19, 27

5.4.1 Werkvertaling

Daniël 8: 15 MT

“En het geschiedde, in mijn zien van het visioen, ik Daniël, (2)
toen ik zocht naar inzicht, (5)
zie, er stond tegenover mij, als het voorkomen van een man.” (1)

Daniël 8: 16 MT

“En ik hoorde de stem van een man tussen de Oelai. (2)
En hij riep en zei: (5)
Gabriël, laat hem dit visioen begrijpen.” (1)

Daniël 8: 17 MT

“En hij kwam tot waar ik stond, (5)
en door zijn komst werd ik door angst overvallen, (5)
en ik viel op mijn gezicht. (2)
En hij zei tot mij: Begrijp mensenzoon, (5)
dat het visioen betrekking heeft op de tijd van het einde.” (1)

Semantische structuur: chiasme

- A hij kwam
- B werd ik door angst overvallen
- B' ik viel op mijn gezicht
- A' hij zei

Daniël 8: 18 MT

“Terwijl hij met mij sprak, (5)
viel ik in diepe slaap, met mijn gezicht ter aarde. (2)
Toen raakte hij mij aan, (5)
en hielp mij overeind op mijn plaats.” (1)

Semantische structuur: parallel

- A met mij sprak
- B met mijn gezicht ter aarde
- A' raakte hij mij aan
- B' overeind op mijn plaats

Daniël 8: 19 MT

“En hij zei: Zie, ik laat je weten, (5)
 wat zal gebeuren aan het einde van de gramschap, (2)
 want het gaat over de vastgestelde tijd van het einde.” (1)

Daniël 8: 27 MT

“En ik, Daniël, (7)
 ik was een aantal dagen ziek. (5)
 Toen stond ik op en deed het werk voor de koning. (2)
 Ik was onthutst over het gezicht en er was niemand met begrip.” (1)

5.4.2 Tekstkritiek

	MT	LXX (NETS)
8: 17	<p>“door zijn komst <u>werd ik door angst overvallen</u>”</p> <p>נִבְטְתִּי (ww. nif'al AC 1^e pers. enk.)</p> <p>בעת; nif'al: <i>be overtaken by sudden terror</i></p>	<p>“<i>when he came, I <u>became bewildered</u></i>”</p> <p>ἐθοορβήθη (ww. ind. aor. pass. 3^e pers. enk.)</p> <p>θοορβέω; <i>to be in trouble, to be in confusion / to be bewildered with awe Dn. 8: 17</i></p>
8: 18	<p>“terwijl hij met mij sprak, viel ik <u>in diepe slaap</u>, met mijn gezicht ter aarde”</p> <p>נִרְדַּמְתִּי (ww. nif'al AC 1e pers. enk.)</p> <p>רדם; nif'al: <i>snore, be in deep sleep, lie stupefied</i></p>	<p>“<i>and while he spoke with me, I <u>slept face-down on the ground</u></i>”</p> <p>ἐκοιμήθη (ww. ind. aor. pass. 1e pers. enk.)</p> <p>κοιμάω; <i>to fall asleep, to go to bed, to sleep</i></p>
8: 27	<p>“ik was een aantal dagen <u>ziek</u>”</p> <p>וְנַחֲלִיתִי (ww. nif'al AC 1^e pers. enk.)</p>	<p>“<i>having been <u>weak</u> many days</i>”</p> <p>ἀσθενήσας (ptc aor. act. nom. m. enk.)</p>

	נִלְחַ; nif'al: 1. <i>be exhausted</i> 2. <i>be taken ill</i>	ἀσθενέω; <i>to be weak, to be feeble / to decline to / to stumble, to fall / to cause to fail / to be too weak to, not be able to</i>
8: 27	<p>“<u>ik was onthutst</u> over het gezicht”</p> <p>מִתְחַוֵּוֹתָא (modus narrativus, ww. hitpooel PC 1e pers. enk.)</p> <p>מַמְשׁ; hitpooel: 1. <i>prove (onesf.) driven to astonishment / consternation / numbness</i> 2. <i>ruin onesf.</i></p>	<p>“<u>I was continually upset</u> by the vision”</p> <p>καὶ ἐξελυόμεν (ww. ind. imp. med. 1^e pers. enk.)</p> <p>ἐκλύω; <i>to be faint, to fail (physically), to fail (morally)</i></p>

De BHS bevat geen noemenswaardige tekstkritische notities aangaande Daniël 8: 15-19 en 8: 27. Het is lastig te achterhalen hoe de MT en de LXX elkaar over en weer mogelijkwijs beïnvloed hebben. De commentaren van Collins, Di Lella en Newsom gaan in ieder geval niet specifiek in op deze kwestie. Ik volsta er daarom mee een beschrijving te geven van de relevante verschillen.

De NETS-vertaling van 8: 16 LXX laat de volgende zinsnede weg: “*and it called, ‘Gabriel, help this one understand the vision.’*”. De reden hiervoor is dat de originaliteit twijfelachtig zou zijn, zo is te lezen in een tekstkritische voetnoot.¹⁷⁶ De zinsnede is wel opgenomen in de Griekse tekst van de LXX.¹⁷⁷

De nadering van de engel Gabriël bezorgt Daniël angst in 8: 17 MT. Hij valt op zijn gezicht. De emotionele reactie van Daniël lijkt een iets andere toonzetting te hebben in 8: 17 LXX. Daar gaat het om ‘verbijstering’ en / of ‘verwarring’, gelet op de betekenismogelijkheden van θοουβέω. Het lexicon GELS vertaalt dit woord met ‘*bewildered with awe*’. Gevoelens van ontzag en eerbied tegenover de engel spelen dus een rol in deze vertaling. Ook in 8: 17 LXX valt Daniël op zijn gezicht. In 8: 18 treffen we Daniël in beide versies aan in een slapende toestand, met zijn gezicht op de grond. Het woord דָּמ in 8: 18 MT verwijst naar ‘in slaap vallen’ als zodanig. Niets wijst erop dat Daniël opnieuw onderuit gegaan zou zijn, wat ook een vreemde herhaling zou betekenen ten opzichte van het vorige vers. Ook het woord κοιμάω in 8: 18 LXX lijkt gewoonweg te veronderstellen dat Daniël van een wakkere naar een slapende toestand overgaat. Vervolgens helpt de engel Gabriël Daniël overeind in zowel de MT als de LXX, en laat hem bij zijn positieven komen. In 8: 18 MT helpt hij Daniël overeind op zijn plaats, terwijl 8: 18 LXX impliceert dat hij hem wakker schudt uit zijn slaap. De transitieve betekenis van het gebruikte werkwoord ἐγείρω is namelijk ‘*to awaken*’, ‘*to rouse*’ en ‘*to stir up*’. De precieze verwoording van de boodschap van de engel verschilt in 8: 19 MT en 8: 19 LXX,

¹⁷⁶ A. Pietersma & B. G. Wright (eds.), *A New English Translation of the Septuagint*, p. 1015

¹⁷⁷ καὶ εἶπεν Γαβριηλ συνέτισσον ἐκεῖνον τὴν ὄρασιν: 8: 16 LXX Rahlfs

maar dat laat ik buiten beschouwing, omdat het niet direct relevant is voor mijn onderzoeksvraag. In 8: 27 MT lijkt Daniël een aantal dagen ziek te zijn door uitputting. Zie mijn toelichting in de volgende paragraaf. Het woord ἀσθενέω lijkt in 8: 27 LXX op een algemene zwakte te duiden; 'ziek zijn' wordt niet expliciet genoemd. In 8: 27 LXX heeft ἐκλύω de betekenis van zwakte en lichamelijk gebrek, gezien de betekenis mogelijkheden die het lexicon GELS aanreikt. Daniël blijft dus lijden onder zijn zwakke conditie, zo lijkt het. NETS vertaalt ἐκλύω met 'upset'. In 8: 27 MT is Daniël 'onthutst'. In paragraaf 5.2.3 beargumenteerde ik dat ממש de connotatie heeft van innerlijke ravage.

5.4.3 Concordantie-onderzoek

8: 17 "door zijn komst werd ik door angst overvallen"

בעת, (*be overtaken by sudden terror*)

De stam בעת komt alleen op deze plek voor in het boek Daniël. Zie in de rest van het Oude Testament bijvoorbeeld 1 Samuel 16: 14 ("een boze geest, die van de Here kwam, joeg hem angst aan") NBG-1951; 1 Kronieken 21: 30 ("hij was overvallen door angst voor het zwaard van de engel van de HEERE") HSV; Job 13: 11 ("Boezemt zijn majesteit je dan geen schrik in? Overweldigt je geen siddering van angst?") NBV; Job 13: 21 ("Doe Uw hand die op mij *drukt*, ver weg, en laat Uw bedreiging mij geen angst meer aanjagen") HSV, en Jesaja 21: 3-4 ("3. Daarom zijn mijn heupen een en al siddering, weeën grijpen mij aan als de weeën ener barende; ik krimp ineen bij het horen; ik ben verschrikt¹⁷⁸ bij het zien. 4. Mijn hart bonst, schrik overvalt mij; dit maakt de schemering, die mij lief is, voor mij tot een verschrikking.") NBG-1951.

Het woord בעת lijkt in het Oude Testament onder meer te verwijzen naar angst die gepaard gaat met de ontzagwekkende verschijning en / of aanwezigheid van 'het goddelijke', die als het ware inbreekt in de eigen menselijke levenssfeer. Dit doet denken aan het '*mysterium tremendum*', zoals beschreven door Otto.

8: 17 "ik viel op mijn gezicht"

על-פני, (*on my face*)

De frase על-פני komt in dezelfde betekenis ook voor in Daniël 8: 18 ("terwijl hij met mij sprak, viel ik in diepe slaap op mijn gezicht ter aarde");¹⁷⁹ 10: 9 ("toen ik het geluid van Zijn woorden hoorde, viel

¹⁷⁸ בהל: zie het concordantie-onderzoek in 5.2.3

¹⁷⁹ Eigen werkvertaling

ik in een diepe slaap op mijn gezicht, en met mijn gezicht op de grond”) HSV en 10: 15 (“Terwijl hij met mij sprak in deze bewoordingen, - gaf ik mijn aanschijn prijs ter aarde en verstomde.”)¹⁸⁰ NB. Zie in de andere Bijbelboeken: Ezechiël 1: 28 (“Aldus was het voorkomen der verschijning van de heerlijkheid des Heren. Toen ik haar zag, viel ik op mijn aangezicht, en ik hoorde de stem van Een, die sprak.”) NBG-1951; Ezechiël 3: 23 (“daar stond de heerlijkheid van de HEERE, zoals de heerlijkheid die ik gezien had bij de rivier de Kebar. En ik wierp mij met mijn gezicht ter aarde”) HSV en Ezechiël 11: 13 (“Terwijl ik profeteerde, stierf Pelatja, de zoon van Benaja. Toen wierp ik mij op mijn aangezicht, schreeuwde luidkeels en zeide: Ach Here Here, wilt Gij een einde maken aan het overblijfsel van Israël?”) NBG-1951.

Het vallen op het gezicht is een terugkerende geste in het boek Daniël. De frase על-פני komt veel voor in het OT, veelal in de betekenis van ‘over het oppervlak’ van iets. In Ezechiël komt de frase על-פני (נפל) voor in een vergelijkbare context als in Daniël: het zich op het gezicht werpen voor een goddelijke verschijning, al dan niet in een visioen. Net als in het boek Daniël wordt telkens het voorafgaande werkwoord נפל gebruikt, met de betekenis van ‘vallen’. In het OT maken verschillende teksten duidelijk dat ‘zich neerbuigen voor’ een gepaste handeling is, die onderwerping en respect uitdrukt tegenover een hogergeplaatste of God zelf. Zie bijvoorbeeld 1 Kronieken 29: 20 (“Heel de gemeenschap loofde de HEER, de God van hun voorouders, en knielde neer en boog diep *voorover* voor de HEER en voor de koning.”) NBV, en Jesaja 49: 7 (“vorsten – zij zullen zich *voor U* neerbuigen”) HSV.

8: 18 “terwijl hij met mij sprak, raakte ik in diepe slaap, met mijn gezicht ter aarde”
רדם, (*snore, be in deep sleep, lie stupefied*)

De stam רדם komt ook voor in Daniël 10: 9 (“En toen ik het geluid van Zijn woorden hoorde, viel ik in een diepe slaap op mijn gezicht, en met mijn gezicht op de grond.”) HSV. Het gaat net als in 8: 18 om de reactie van Daniël op de verschijning van een goddelijk figuur in een visioen.

Er zijn niet veel vindplaatsen in het Oude Testament. Zie bijvoorbeeld Rechters 4: 21 (“hij wás al in diepe slaap en doodmoe”) NB; Psalm 76: 7 (“als paarden in diepe slaap”) NBG-1951, en Jona 1: 5 (“en was in een diepe slaap gevallen”) HSV.

Het Hebreeuws kent een naamwoord תְּרִדְמָה, in de omschrijving van HALOT: ‘*deep sleep*’ (*oft. w. implication of supernatural stupor*). Zie bijvoorbeeld Job 33: 15 (“14 Want God spreekt één of twee

¹⁸⁰ zonder het voorzetsel על

keer, *maar* men slaat er geen acht op: 15 in een droom, een visioen in de nacht, als een diepe slaap op de mensen valt, in de sluimer op de slaappleaats.”) HSV, en Jesaja 29: 10 (“Want een geest van diepe slaap heeft de HEER over jullie uitgestort: hij heeft jullie ogen, de profeten, gesloten en jullie verstand, de zieners, verduisterd.”) NBV.

Duidelijk is dat רדם in eerste instantie gewoon ‘slapen’ betekent in het OT. Meestal gaat het om een diepe slaap. Deze kan van bovennatuurlijke herkomst zijn. De NBV vertaalt het woord in Daniël 8: 18 en 10: 9 met ‘het bewustzijn verliezen’, de NBG-1951 kiest voor ‘bezwijmd zijn’ en de NB voor ‘verdoofd zijn’. De HSV vertaalt met ‘in diepe slaap’. Het is opmerkelijk dat de vertalingen zo uiteenlopen. Het lijkt erop dat de NBV, NBG-1951 en de NB de conclusie trekken dat het niet om een gewone slaap gaat, maar om een verandering in het bewustzijn. Dat lijkt mij aannemelijk, maar ik kies ervoor om aan te sluiten bij de andere vindplaatsen en letterlijk te vertalen met ‘in diepe slaap’.

8: 27 “ik was een aantal dagen ziek”

חלה, (qal: 1. *become weak, tired* 2. *be(come) ill* 3. *feel pain, regret & nif'al: 1. be exhausted* 2. *be taken ill*)

De stam חלה komt ook voor in Daniël 9: 13 (“Wij hebben het aangezicht van de HEERE, onze God, niet getracht gunstig te stemmen”) HSV. Het staat in dit vers in de pi'el en heeft een andere betekenis dan de nif'al in 8: 27.

In de profetische boeken van het Oude Testament komt חלה regelmatig voor als nominale vorm van het werkwoord. Zie bijvoorbeeld Jesaja 17: 11 (“weg is de oogst op de dag van ziekte¹⁸¹ en ongeneeslijke smart”) NBG-1951; Jeremia 10: 19 (“wee mij, ik ben gebroken, ziek¹⁸² van de slag die mij trof”) NB; Ezechiël 34: 4 (“het zwakke¹⁸³ versterkt u niet, het zieke¹⁸⁴ geneest u niet”) HSV, en Ezechiël 34: 21 (“omdat gij al wat zwak¹⁸⁵ is, met flank en schouder wegdringt”) NBG-1951.

De NBV, NBG-1951, HSV en NB vertalen חלה met ‘ziek zijn’ in 8: 27. Een mogelijke vertaling is ook ‘uitgeput zijn’, gezien HALOT. Ik concludeer daarom dat Daniël in 8: 27 letterlijk ziek is door uitputting.

Zie voor שמם in 8: 27 het concordantie-onderzoek in paragraaf 5.2.3.

¹⁸¹ participium nif'al

¹⁸² participium nif'al

¹⁸³ participium nif'al

¹⁸⁴ participium qal

¹⁸⁵ participium nif'al

5.4.4 Literaire en redactionele kritiek

Daniël 8 is overgeleverd in het Hebreeuws, in tegenstelling tot de voorgaande Aramese hoofdstukken (2: 4b-7: 28). De symboliek laat overeenkomsten zien met die in Daniël 7. Opnieuw gaat het om fantasieachtige dieren. Daarnaast zien we een vergelijkbaar narratief patroon, ook al gaat het in Daniël 8 niet om een droom: de beginsituatie is beschreven, het visioen wordt gevolgd door een interpretatie van de inhoud en de reactie van de 'ziener' is vermeld.¹⁸⁶ De hoofdstukken 10-12 in het boek Daniël zijn sterk verwant aan Daniël 8, zowel wat inhoudelijke thema's betreft als specifieke narratieve details en woordgebruik.¹⁸⁷

In Daniël 8 is sprake van tekstuele verwijzingen naar een verscheidenheid aan profetische teksten. In het bijzonder naar de visioenen van Ezechiël en Zacharia. Dit voorzag het visioen van Daniël van overtuigingskracht en autoriteit, aldus Newsom.¹⁸⁸ De beschrijving in 8: 15-18 van de verschijning van de engel is volgens Collins bijvoorbeeld geïnspireerd door Ezechiël 8. Vooral wat het menselijke voorkomen van de engel betreft. Net als Daniël wordt Ezechiël aangesproken met 'mensenzoon' (בן אדם).¹⁸⁹

Daniël 8 bevat aanwijzingen dat het hoofdstuk in zijn huidige vorm tot stand gekomen is in de tijd van Antiochus IV Epifanes. Dat het om de Hellenistische tijd gaat, is bijvoorbeeld duidelijk uit de verwijzing van de engel naar de 'koning van Griekenland'. De voorzegging dat het dagelijks offer zal worden weggenomen, doet een datering vermoeden tijdens of na afloop van de gebeurtenissen in 167 v. Chr. Het jaar waarin de tempel van Jeruzalem werd ontheiligd, en Antiochus IV Epifanes het altaar toewijdde aan Zeus.¹⁹⁰

5.4.5 Uitleg van de verzen

8: 15

In het begin van hoofdstuk 8 vertelt Daniël -in de eerste persoon- dat hij in het derde regeringsjaar van koning Belsassar opnieuw een visioen ontvangen heeft; "na het visioen dat ik eerder had ontvangen" (NBV). De link met het voorgaande hoofdstuk is gelegd. Gezien de chronologie in het Bijbelboek moet Daniël al oud zijn geweest. In het visioen ziet Daniël een ram met twee horens en een geitenbok die met elkaar de strijd aangaan. De geitenbok overwint, en de horens op zijn hoofd -die vier andere horens verdringt- gaat door met expansie. De horens van de geitenbok

¹⁸⁶ J. J. Collins, *Daniel*, p. 342

¹⁸⁷ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 327

¹⁸⁸ Idem, p. 256

¹⁸⁹ J. J. Collins, *Daniel*, p. 343

¹⁹⁰ Idem, p. 343

komt in het geweer tegen het dagelijks offer, het overtreedt de wet en richt de waarheid te gronde. Nadat hij deze beelden gezien heeft, hoort Daniël twee heiligen met elkaar in gesprek over het visioen. Vervolgens zoekt hij in 8: 15 naar inzicht, net als in 7: 16. Een terugkerend motief.

8: 16

In 7: 16 neemt Daniël uit eigen beweging het initiatief door zich tot ‘een omstander’ te wenden. In 8: 16 krijgt een wezen aangeduid als Gabriël van hoger hand de opdracht om Daniël uitleg te geven. Het boek Daniël noemt dit niet expliciet, maar het blijkt te gaan om een engel. Gabriël en Michaël zijn de enige engelen die in het Oude Testament bij name genoemd worden. De primaire functie van Gabriël in zowel het Oude als het Nieuwe Testament is die van geveer en uitlegger van openbaringen.¹⁹¹

8: 17

Daniël wordt “door angst overvallen” (בעת) door de komst van Gabriël en valt op zijn gezicht. Dit is metaforisch taalgebruik; de angst is als het ware een opponent, die Daniël overmeestert. Het betreft een ‘sociale emotie’; een emotie die opgeroepen wordt als resultaat van een ontmoeting met een andere persoon, in dit geval een engel, omdat er sprake is van interpersoonlijke dreiging.¹⁹² Het lijkt mij niet aannemelijk dat de aanblik van de engel als zodanig zijn angst verklaart, aangezien de engel eruitziet als “het voorkomen van een man”. Geen afschrikwekkend uiterlijk, zoals dat van de bizarre en onalledaagse dieren uit hoofdstuk 7. Daniëls angst lijkt mij voort te komen uit zijn besef met een bovennatuurlijke boodschapper van doen te hebben. Een afgezant van JHWH. Goddelijke boodschappers worden in het OT afgeschilderd als niet te onderscheiden van gewone mensen.¹⁹³ Het is dus niet vreemd dat Daniël -vermoedelijk- veronderstelt niet met een sterveling van doen te hebben. “Geen mens kan Mij zien en in leven blijven”, zegt God in Exodus 33: 20 (HSV). Het aanschouwen van ‘het hogere’ was dus niet zonder risico’s. In Rechters 6: 22-23 is Gideon bang te zullen sterven nadat hij oog in oog heeft gestaan met een engel van de Heer. “Vrees niet”, zegt deze engel tegen hem (NBG-1951). “Vrees niet”, zo hoort ook Daniël -in vergelijkbare context- van een engel in 10: 12 en 10: 19 (NBG-1951). Algemeen wordt aangenomen dat het ook in Daniël 10 om Gabriël gaat.¹⁹⁴

¹⁹¹ J. J. Collins, ‘GABRIEL’, in: K. van der Toorn, B. Becking & P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, p. 338-339

¹⁹² J. P. Forgas (ed.), *Feeling and Thinking: The Role of Affect in Social Cognition*, p. 333

¹⁹³ S. A. Meier, ‘ANGEL I’, in: K. van der Toorn, B. Becking & P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, p. 48

¹⁹⁴ Idem, p. 338

In oudtestamentische teksten die een vroeger wereldbeeld weerspiegelen spreekt God vrijelijk met mensen, terwijl dit in latere teksten gebeurt door middel van aan Hem ondergeschikte afgezanten.¹⁹⁵ Daniël is, zoals bleek uit de datering, een 'laat' boek. Korpel & De Moor stellen dat God tot mensen sprak via tussenpersonen, omdat mensen bang waren voor "de grootsheid van God, en het directe contact met Hem". God hield rekening met zijn publiek.¹⁹⁶ Hoe dan ook schrikt Daniël van de 'menselijke verschijning'. Wat wellicht ook meespeelt, is dat goddelijke boodschappers niet altijd klakkeloos vertrouwd konden worden; ze spraken niet altijd de waarheid en maakten niet altijd hun ware bedoelingen duidelijk. Het OT maakt melding van door God gestuurde boodschappers die de mensen misleidden.¹⁹⁷ Het is dus goed mogelijk dat Daniëls angst voor een deel wordt ingegeven door een gezonde dosis argwaan, die hij eerst moet zien te overwinnen.

In hoofdstuk 7 lijkt Daniël primair angstig te zijn vanwege de aanblik van het afschrikwekkende vierde dier, en uit onzekerheid over de betekenis ervan. Niet vanwege de aanwezigheid van engelen. Hij zoekt zélf toenadering tot een van hen omdat hij een verklaring wil hebben. De tekst maakt geen vermelding van terughoudendheid. In hoofdstuk 8 is Daniëls angst daarentegen nadrukkelijk gekoppeld aan de ontmoeting met een engel; er staat niet vermeld dat het voorgaande deel van het visioen (van de ram en geitenbok) hem schrik aanjaagt. De ontmoeting met de engel in hoofdstuk 7 lijkt echter onpersoonlijker van aard te zijn. De engel maakt deel uit van een massa en wordt aangeduid als 'omstander'. De engel in hoofdstuk 8 lijkt belangrijker te zijn, en wordt bovendien voorzien van een naam: Gabriël.

Daniël valt voor Gabriël op zijn gezicht. De concordantie van על-פני (נפל) maakt duidelijk dat het zich neerwerpen voor iemand een handeling is die onderwerping en respect uitdrukt. Newsom typeert het als een gangbaar sociaal gebaar, dat in het OT niet alleen voorkomt als uiting van respect tegenover een hogergeplaatste, maar ook als reactie op het aanschouwen van goddelijk ingrijpen.¹⁹⁸ Zij is ervan overtuigd dat Daniël niet alleen een gepaste reactie laat zien, maar neervalt omdat hij daadwerkelijk *geschrokken* is. Er zou sprake zijn van "*genuine emotional fear*".¹⁹⁹ Gezien de eerdere angstige momenten van Daniël in de context van een visioen ga ik ook uit van die veronderstelling. Dit met de kanttekening dat ik denk dat het gaat om het '*tremendum*' zoals naar voren gebracht door Otto, waarin het gaat om een eigensoortige emotionele reactie, die vergeleken kan worden met natuurlijke angst, maar daar niet mee samenvalt. Het is angst in de confrontatie met 'het heilige'.

¹⁹⁵ Idem, p. 47

¹⁹⁶ M. Korpel & J. C. de Moor, *De zwijgende God*, p. 145

¹⁹⁷ Zie bijvoorbeeld 1 Kon. 22: 19-23; 2 Kon. 19: 7; Job 4: 18. S. A. Meier, 'ANGEL I', in: K. van der Toorn, B. Becking & P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, p. 48.

¹⁹⁸ C. A. Newsom, *Daniel*, p. 269

¹⁹⁹ Idem, p. 269

Een schrik vol huivering, zoals die niet ervaren wordt in reactie op natuurlijk gevaar. Gabriël maakt aan Daniël zijn bedoeling duidelijk, doordat hij zegt: “Begrijp mensenzoon, dat het visioen betrekking heeft op de tijd van het einde.” Hij plaatst het visioen van Daniël in het juiste perspectief.

8: 18

Het spreken van Gabriël brengt een nieuwe reactie bij Daniël teweeg. Hij valt in een diepe slaap. Het concordantie-onderzoek laat zien dat het woord תִּרְדָּמָה niet altijd een natuurlijke slaap veronderstelt, maar ook gerelateerd kan zijn aan dromen en visioenen. Goldingay geeft aan dat het motief van de slaap in deze context erop wijst dat het gaat om een transcendent mysterie.²⁰⁰ De aanraking van de engel doet Daniël ontwaken uit zijn slapende toestand, en de engel helpt hem overeind op zijn benen. Vergelijk Ezechiël 2: 1-2.²⁰¹ Zuiddam stelt dat Gabriël Daniël te hulp komt in het omgaan met de “*shock factor*” die gepaard gaat met het ontvangen van de goddelijke openbaring. Daniël krijgt als het ware pastorale bijstand. De geruststelling schuilt volgens Zuiddam daarnaast ook in de belofte van Gabriël dat het kwaad overwonnen zal worden.²⁰² Gabriël is dus zowel de aanleiding voor de angst van Daniël als de ‘remedie’ om die te boven te komen. Zie ook hoofdstuk 10: Gabriël spreekt Daniël bemoedigend toe met de woorden “wees niet bang” (10: 12, 10: 19 NBV), “wees sterk” en “vrede zij met je” (10: 19 NBV). Het is dus niet de bedoeling dat Daniël in angst blijft verkeren. Hij ontvangt geruststelling.

8: 19

In dit vers begint Gabriël uitleg te geven van het visioen. Het visioen blijkt betrekking te hebben op een verre toekomst. De ram met de twee horens verwijst naar de koningen van de Meden en de Perzen, en de geitenbok verwijst naar de Griekse koning, zo krijgt Daniël te verstaan in 8: 20-21. Aanwijzingen in de tekst maken duidelijk dat het om Alexander de Grote gaat.²⁰³ Ik ga verder niet in op de details van de uitleg.

²⁰⁰ J. E. Goldingay, *Daniel, World Biblical Commentary*, p. 201

²⁰¹ Ezechiël 2: 1-2 (“1. Hij zeide tot mij: Mensenkind, sta op uw voeten, opdat Ik met u spreke. 2. Zodra Hij tot mij sprak, kwam de geest in mij en deed mij op mijn voeten staan en ik hoorde Hem, die tot mij sprak.”) NBG-1951

²⁰² B. A. Zuiddam, ‘The Shock Factor of Divine Revelation: A Philological Approach to Daniel 8 and 9’, *Scandinavian Journal of the Old Testament* 27 (2013), 247-267, p. 250

²⁰³ A. A. Di Lella, *The Book of Daniel*, p. 233

8: 27

Daniël voelt zich overhoop gehaald (שמם), zo maken we op uit het slotvers. Hij is ‘ondersteboven’ van wat hij heeft meegemaakt. Hij heeft tijd nodig om te herstellen. In het slotvers van Ezechiël 3 zien we dat ook Ezechiël een aantal dagen de tijd nodig heeft om bij te komen van zijn visioenen. Maar ook al is Daniël na enkele dagen lichamelijk gezien weer in staat zijn werk voor de koning te hervatten, vanbinnen voelt hij zich nog steeds getroebleerd. Het gewone leven van Daniël gaat door, maar de ervaring blijft op zijn schouders drukken.

Opvallend genoeg eindigt hoofdstuk 8 met Daniëls opmerking dat er niemand was met begrip, terwijl Gabriël in 8: 16 de opdracht krijgt om Daniël het visioen te doen begrijpen. Het gaat volgens Collins in de tekst om Daniël zelf die het gezicht niet begrijpt.²⁰⁴ Het lijkt alsof de missie van de engel is mislukt. Maar het is -hoe paradoxaal dit ook lijkt- helemaal niet de bedoeling dat Daniël de uitleg van de engel volledig begrijpt. Het gaat over zaken die zich zullen afspelen in een verre toekomst.²⁰⁵ In 8: 26 staat dan ook dat Daniël het visioen geheim moet houden. Pas in die verre toekomst zal de werkelijke ontsluiting plaatsvinden.²⁰⁶

6 Conclusie

Nu volgt op basis van mijn bevindingen een samenvattend antwoord op de vraag die centraal staat in dit onderzoek:

In Daniël 4, 7 en 8 krijgt de Judeese hoveling Daniël te maken met angst. Ook de Babylonische koning Nebukadnessar valt eraan ten prooi. Wat is de aanleiding en verklaring voor hun ervaringen? Hoe is de emotie weergegeven in de tekst? En waaruit bestaat de remedie?

Algemeen

Om de angst van Daniël en Nebukadnessar juist te begrijpen is kennis van de achtergrond en voorstellingswereld van het Oude Testament van belang gebleken. Angst toen en nu is hoogstwaarschijnlijk niet wezenlijk verschillend, maar speelt zich af in een andere context die verklaring behoeft.

²⁰⁴ J. J. Collins, *Daniel*, p. 342

²⁰⁵ J. J. Collins, *Daniel*, p. 342

²⁰⁶ Zie de toelichting op dit kenmerk van apocalyptische literatuur onder aan pagina 42.

Angst blijkt iets menselijks te zijn, omdat het samenhangt met kwetsbaarheid. JHWH is erboven verheven, omdat hij almachtig is en niet ongewild negatief kan worden beïnvloed; hij is immers de Enige.

In het boek Daniël is geen sprake van ‘abnormale’ en buitensporige angst, maar van invoelbare reacties op indringende gebeurtenissen. Er is een duidelijk verband met het Bijbelse wereldbeeld. De angst heeft daarnaast een literaire functie in het verloop van de narratieven; herhaalde patronen doen zich voor.

Ten aanzien van de historische achtergrond van het Bijbelboek zijn er twee niveaus te onderscheiden. Het eerste is die van de situering: het ontwortelde leven in de ballingschap, na het verlies van land en tempel, en de onderworpenheid aan een vreemde mogendheid. Het tweede is die van de datering: de tijd van religieuze vervolging onder het bewind van Antiochus IV Epifanes. Beide geschiedenissen zijn in meerdere of mindere mate doortrokken van de sfeer van angst. Het eigen voortbestaan en religieuze leven werd bedreigd. Dat verklaart de theologische agenda van het boek Daniël: God triomfeert over aardse kwade machten, en Zijn rijk is komende. Een geruststellende gedachte. En een remedie voor angst.

Specifiek

De angst van Nebukadnessar in Daniël 4

Nebukadnessar is bang naar aanleiding van een nachtelijk droomvisioen. De oorzaak is erin gelegen dat hij de inhoud niet begrijpt, vermoedt dat deze betrekking heeft op voor hem negatieve gebeurtenissen, hij voor de juiste uitleg niet al te veel vertrouwen stelt in zijn Babylonische priesters en een droom kwade invloeden kon activeren die bezweerd moesten worden.

De chiastische versstructuur laat zien dat het droomvisioen het middelpunt is van de angst van de koning. Het werkwoord דחל wijst op zijn angstige verhouding tot het object van de droom. De droombeelden en visioenen doen hem schrikken, als waren het handelende actoren. Het werkwoord בהל is gebruikt voor de directe schrikreactie die de koning als gevolg daarvan overkomt.

De mogelijke remedie voor de angst van Nebukadnessar is gelegen in het vertellen van de droom om zodoende de bijbehorende kwade invloeden af te wenden (onduidelijk of dit hem oplucht), een betrouwbare -liefst geruststellende- uitleg (geruststellend blijkt die uitleg niet te zijn), en in het opvolgen van de raad van Daniël door zijn gedrag te beteren, waardoor het verontrustende lot misschien niet in vervulling hoeft te gaan (dat doet hij niet). Er is dus geen oplossing voor de angst van Nebukadnessar.

De angst van Daniël in Daniël 4

Daniël is bang naar aanleiding van het droomverslag van Nebukadnessar, omdat hij ontstelt is over de aard van de goddelijke straf die aan hem geopenbaard wordt, hij vreest voor wat de koning hem zou kunnen aandoen na afloop van het horen van de onheilspellende boodschap en omdat hij toegewijd en loyaal is aan de koning en zich daarom op persoonlijke wijze inleeft in diens lot. Het werkwoord שָׁמַם heeft de connotatie van ‘verwoesting’. De suggestie lijkt te zijn dat Daniël zich ondersteboven gekeerd voelt. Een toespeling op het mensonterende en desastreuze lot van de koning. Deze reactie van Daniël is verbonden aan een korte tijdsperiode. Daniëls gedachten bezorgen hem een directe schrikreactie (בְּהֵל), waarin sprake lijkt te zijn van mentale reflectie. De remedie voor de angst van Daniël schuilt in de uitnodigende aanmoediging van de koning om te spreken, het uiten van welwillende woorden richting de koning uit loyaliteit en misschien ook om zich in te dekken, en de hoop dat de koning op zijn advies andere wegen zal inslaan om te ontkomen aan de goddelijke straf die voor hem in het verschiet ligt. De angst van Daniël is situatiegebonden en zal daarom ‘vanzelf’ weer overgaan.

De angst van Daniël in Daniël 7

Daniël is bang naar aanleiding van een nachtelijk droomvisioen, omdat hij een viertal afschrikwekkende dieren ziet met kwade intenties, hij zich bedreigt voelt door het vierde dier dat zich bijzonder agressief gedraagt tegenover de heiligen van wie hij deel uitmaakt, hij bovennatuurlijke taferelen aanschouwt die hem ontzag inboezemen en omdat hij behoefte heeft aan een duiding van wat hij gezien heeft, maar slechts beperkte uitleg krijgt van een engel. Hij blijft deels in onzekerheid verkeren.

Het is Daniëls geest, in het binnenste van zijn lichaam, die verontrust is. De angst is dus nadrukkelijk gelokaliseerd in zijn lichaam en is een ‘interne aangelegenheid’. De visioenen van zijn hoofd doen hem schrikken, als waren het handelende actoren. Het werkwoord בְּהֵל is gebruikt voor de directe schrikreactie die hem als gevolg van deze visioenen overkomt. Daniëls gedachten bezorgen hem tevens een schrikreactie (בְּהֵל), waarin sprake lijkt te zijn van mentale reflectie. Het stijffiguur metonymie is gebruikt: Daniëls huidskleuren veranderen op hem; een zichtbare lichamelijke reactie, die symbool staat voor de totale emotionele ervaring van angst.

De remedie voor de angst van Daniël schuilt in het beeld van het hemels gericht waarin de dieren hun macht wordt ontnomen, de belofte van een eeuwig koningschap van de heiligen en een (potentiële) meer volledige uitleg van de engel naar aanleiding van zijn vragen, zodat hij weet wanneer de dreigingen werkelijkheid zullen worden. Dit laatste krijgt Daniël niet, waardoor een deel van zijn angst in stand blijft.

De angst van Daniël in Daniël 8

Daniël is bang naar aanleiding van de ontmoeting met de engel Gabriël, omdat hij beseft met een bovennatuurlijke boodschapper van doen te hebben, mogelijk aanvankelijke twijfels heeft over diens bedoelingen, het aanschouwen van het goddelijke niet altijd zonder risico's was voor mensen en omdat hij getroffen wordt door het *mysterium tremendum et fascinans*: een huiveringwekkende schrik als gevolg van het aanschouwen van 'het heilige', zoals die niet veroorzaakt kan worden door natuurlijke oorzaken.

Er is sprake van metaforisch taalgebruik. De angst is als een opponent die Daniël overvalt. Het werkwoord בעת verwijst naar angst die optreedt als gevolg van de ontzagwekkende verschijning van het goddelijke, die inbreekt in de eigen menselijke sfeer. Er voltrekt zich een prototypisch scenario waarin Daniël zich voor de engel Gabriël op zijn gezicht laat vallen, in een diepe slaap terechtkomt, en niet uit zichzelf overeind komt maar door middel van de aanraking van de engel. Na afloop van het visioen is Daniël ziek door uitputting (חלה). De intense beleving van angst heeft roofbouw gepleegd op zijn lichaam. Het werkwoord שמם maakt duidelijk dat Daniël inwendig diep getroffen is en in verwarring blijft verkeren.

De remedie voor de angst van Daniël bestaat uit pastorale bijstand van de engel Gabriël, die hem overeind helpt, zijn bedoelingen kenbaar maakt en daarnaast de belofte doet dat het kwaad overwonnen zal worden. Na afloop heeft Daniël een aantal dagen de tijd nodig om te herstellen. Een sluimerende angst blijft aanwezig, omdat hij niet alles wat hem overkomen is begrepen heeft.

Tot slot

Wat voor mij als meest kenmerkend naar voren is gekomen, is het omgekeerd evenredig verband tussen angst en begrip in het boek Daniël. Hoe minder Daniël begrijpt, hoe angstiger hij is. Niet alle raadselen worden opgelost. Oog in oog met het mysterie...

wat is dan de sterveling dat u aan hem denkt,
het mensenkind dat u naar hem omziet?

Psalm 8: 5

7 Literatuurlijst

Boeken en commentaren

Albertz, R., *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B. C. E.*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003

Becking, B., Cannegieter, A., Poll, W. van & Wetter, A.-M., *From Babylon to Eternity: The Exile Remembered and Constructed in Text and Tradition*, London, Oakville: Equinox Publishing Ltd, 2009

Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Breugelmans, S. M., Chasiotis, A. & Sam, D. L., *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011

Buttrick, G. A., Kepler, T. S., Knox, J., May, H. G. & Terrien, S. (eds.), *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Nashville: Abingdon Press, 1962

Collins, J. J., *Daniel: A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis: Fortress Press, 1993

Coogan, M. D., *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in its Context*, Oxford: Oxford University Press, 2009

Di Lella, A. A. & Hartman, L. F., *The Book of Daniel*, New Haven & London: Yale University Press, 1978

Forgas, J. P. (ed.), *Feeling and Thinking: The Role of Affect in Social Cognition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000

Freedman, D. N., Myers, A. C. & Beck, A. B. (eds.), *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2000

Goldingay, J. E., *Daniel, World Biblical Commentary*, Dallas, Texas: Word Books, 1989

Heschel, A. J., *De Profeten*, Vught: Uitgeverij Skandalon, 2013

James, W., *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, Heraklion Press, 2014

Janse, S., *De apocriefen: Inleiding op de deuterocanonieke boeken*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2009

Korpel, M., *Handleiding Exegese Oude Testament 5.0*, Utrecht 2013 (ongepubliceerd)

Korpel, M. & De Moor, J. C., *De zwijgende God*, Vught: Uitgeverij Skandalon, 2011

Kövecses, Z., *Emotion Concepts*, New York: Springer-Verlag, 1990

Metzger, B. M. & Coogan, M. D. (eds.), *The Oxford Companion to the Bible*, Oxford: Oxford University Press, 1993

Molen, H. T. van der, Perreijn, S. & Hout, M. A. van den (eds.), *Klinische Psychologie: Theorieën en Psychopathologie*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1997

Newsom, C. A., *Daniel: A Commentary*, Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2014

Otto, R., *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*, London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1950

Rachman, S., *Anxiety*, Hove, New York: Psychology Press Ltd, 2004

Roediger, H. L., Capaldi, E. D., Paris, S. G., Polivy, J. & Herman, C. P., *Psychologie: Een Inleiding*, Gent: Academia Press, 1998

Schiffman, L. H., *From Text to Tradition: A History of Second Temple and Rabbinic Judaism*, Hoboken, New Jersey: Ktav Publishing House, 1991

Toorn, K. van der, Becking, B. & Horst, P. W. van der (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden: Brill, 1999

Tov, E., *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis: Fortress Press, 2012

Vonk, R., *Cognitieve Sociale Psychologie: Psychologie van het dagelijks denken en doen*, Utrecht: Uitgeverij Lemma, 2003

Vonk, R., *Sociale psychologie*, Groningen, Houten: Wolters-Noordhoff, 2007

Wills, L. M., *The Jew in the Court of the Foreign King: Ancient Jewish Court Legends*, Minneapolis: Fortress Press, 1990

Wolde, E. van, *Reframing Biblical Studies: When Language and Text Meet Culture, Cognition, and Context*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2009

Artikelen

Kövecses, Z., 'Conceptualizing Emotions. A Revised Cognitive Linguistic Perspective', *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 50 (2014), 15–28

Kruger, P. A., 'A Cognitive Interpretation of Fear in the Hebrew Bible', *Journal of Northwest Semitic Languages* 27 (2001), 77-89

Kruger, P. A., 'On Emotions and the expression of emotions in the Old Testament: A few introductory remarks', *Biblische Zeitschrift* 48 (2004), 213-228

Lakoff, G. & Kövecses, Z., 'The cognitive model of anger inherent in American English', in: D. Holland & N. Quinn (eds.), *Cultural Models in Language and Thought*, Cambridge 1987, 195-221

Wolde, E. van, 'Sentiments as Culturally Constructed Emotions: Anger and Love in the Hebrew Bible', *Biblical Interpretation* 16 (2008), 1-24

Zuiddam, B. A., 'The Shock Factor of Divine Revelation: A Philological Approach to Daniel 8 and 9', *Scandinavian Journal of the Old Testament* 27 (2013), 247-267

Woordenboeken en grammatica's

Holladay, W. L., *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament: Based upon the Lexical Work of Ludwig Koehler and Walter Baumgartner*, Leiden: Brill, 1988

Lust, J., Eynikel, E. & Hauspie, K., *Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2003

Rosenthal, F., *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006

Bijbeluitgaven

(BHS) Elliger, K. & Rudolph, W., *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997

(LXX) Rahlfs, A. (ed.), *Septuaginta: id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt, 1935

NBG-vertaling 1951, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 1951

Nieuwe Bijbelvertaling, Heerenveen: Uitgeverij Jongbloed, 2004

Herziene Statenvertaling, Heerenveen: Uitgeverij Jongbloed, 2010

Oussoren, P., *De Naardense Bijbel*, Vught: Uitgeverij Skandalon, 2014

Pietersma, A. & Wright, B. G. (eds.), *A New English Translation of the Septuagint*, New York: Oxford University Press, 2007

Software

BibleWorks 8.0 (Software for Biblical Exegesis and Research)

Internet

‘Metafoor: Wat wordt bedoeld met een *metafoor*?’

<https://onzetaal.nl> (04-05-2015)

‘Metonymie: Wat wordt bedoeld met *metonymie*?’

<https://onzetaal.nl> (04-05-2015)

8 Bijlage

8.1 Engelstalige weergave van behandelde Bijbelteksten in de LXX (NETS)

4: 2

*"I saw a dream, and I was alarmed,
and fear fell upon me."*

4: 16

"But since Daniël was greatly amazed and since foreboding pressed him and since he was afraid, as trembling seized him and his appearance changed, having shaken his head, having marveled for one hour, he answered me in a quiet voice: 'O king, may this dream be for those who hate you, and its interpretation come upon your enemies!'"

7: 1

"During the first year of Baltasar's reign over the land of Babylonia, Daniël saw a vision from his head upon his bed. Then Daniël wrote down the vision that he saw. He wrote as a summary of the account:"

7: 15-16

"¹⁵And as for me, Daniël, since I was exhausted by these things, by the night vision, ¹⁶I approached one of those standing and was seeking the truth from him about all these things. So answering, he spoke to me and disclosed to me the meaning of the words:"

7: 28

"As for me, Daniël, I was seized with great dismay, and my condition spread within me, and I fixed the matter in my heart."

8: 15-19

"¹⁵And it happened that when I, Daniel, was seeing, I was seeking to comprehend the vision. And lo, one having the appearance of a human stood in front of me, ¹⁶and I heard a human voice in the midst of the Olam, and after the human cried out he said, 'The vision is for this ordinance.' ¹⁷And he came and stood near where I stood, and when he came, I became bewildered and fell on my face. And he said to me, 'Consider, O son of man, for this vision is yet for an appropriate time.' ¹⁸And while he spoke with me, I slept face-down on the ground, and as he touched me, he roused me on the spot. ¹⁹

And he said to me, 'Lo, I am telling you what will take place at the end of the wrath against the sons of the people, for yet will remain the appropriate time of consummation.'

8: 27

"I, Daniel, having been weak many days and having risen, again was conducting the royal affairs. And I was continually upset by the vision, and there was no one who comprehended it."

8.2 Toelichting op de werkvertaling

4: 2 MT

"Ik zag een droom die mij bang maakte²⁰⁷,
droombeelden op mijn bed,
en visioenen in mijn hoofd, zij lieten mij schrikken²⁰⁸."

4: 16 MT

"Toen was Daniël, zijn naam is Beltesassar,
onthutst²⁰⁹ gedurende één²¹⁰ moment²¹¹,
zijn gedachten lieten hem schrikken²¹²."

De koning antwoordde en zei:

Beltesassar, de droom en zijn verklaring²¹³, laten ze je niet verschrikken²¹⁴.

Beltesassar antwoordde en zei:

²⁰⁷ "die mij bang maakte" (וַיִּדְחַלְלֵנִי): werkwoordstam דחל, pael: frighten, make s.one afraid (pael: fear, frightening, frightful) (HALOT)

²⁰⁸ "zij lieten mij schrikken" (יְבַהֲלֵנִי): werkwoordstam בהל, pael: frighten (hitpeel: as noun: haste, hurry; hitpaal: be frightened) (HALOT)

²⁰⁹ "hij was onthutst" (אֶשְׁתּוֹמֵם): werkwoordstam שׂמם, Heb = itpoal: pf. אֶשְׁתּוֹמֵם: stiffen w. fright Dn. 4:16. † (HALOT)

²¹⁰ "één" (חֲדָה): חד is in Dn. 4: 16 gebruikt als een onbepaald telwoord: an hour (a while). Zie F. Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, p. 28

²¹¹ "gedurende een moment" (בְּשַׁעֲתָהּ): voorzetsel בְּ, naamwoord שַׁעֲתָהּ, short space of time, moment / at the same moment, at once / for a moment (HALOT). Di Lella geeft aan dat dit woord aanvankelijk verwees naar een korte tijdsperiode en in latere tijden ging verwijzen naar een 'uur'. Ik volg Di Lella in mijn vertaling. Ook Collins en Newsom vertalen niet letterlijk met 'een uur' en geven de letterlijke betekenis in een voetnoot.

²¹² "lieten hem schrikken" (יְבַהֲלֵנִי): werkwoordstam בהל, pael: frighten (hitpeel: as noun: haste, hurry; hitpaal: be frightened) (HALOT)

²¹³ "zijn verklaring" (וּפְשָׁרָא): naamwoord פִּשְׁרָא, interpretation (HALOT)

²¹⁴ "laten ze je niet verschrikken" (אֲלֵ-יְבַהֲלֵךְ): werkwoordstam בהל, pael: frighten (hitpeel: as noun: haste, hurry; hitpaal: be frightened) (HALOT). Letterlijk: 'laat hij je niet verschrikken'. In de vertaling heb ik gekozen voor het meervoud vanwege de verwijzing naar zowel de droom als de verklaring.

Mijn heer, moge de droom gelden wie u haten²¹⁵ en zijn verklaring uw vijanden²¹⁶.”

7: 1 MT

“In het eerste jaar van Belsassar, koning van Babel,
zag Daniël een droom,
en visioenen in zijn hoofd op zijn bed.
Toen schreef hij de droom op.
Aan het hoofd van²¹⁷ de woorden²¹⁸, zei hij:”

7: 15 MT

“Ik, Daniël: mijn geest²¹⁹ was verontrust²²⁰, in het binnenste²²¹ van mijn lichaam²²².
En visioenen van mijn hoofd, zij lieten mij schrikken²²³.”

7: 16 MT

“Ik naderde een van hen die daar stonden,
ik verzocht van hem de ware betekenis²²⁴ van dit alles.
Hij zei het mij,
en de verklaring²²⁵ van deze zaken, hij liet het mij weten²²⁶.”

²¹⁵ k^etîb: לְשׂוֹנְאֵי q^erê: לְשׂוֹנְאֵי, in de vertaling heb ik gekozen voor het k^etîb; de meervoudsvorm

²¹⁶ k^etîb: לְעֵרְוֵי q^erê: לְעֵרְוֵי, in de vertaling heb ik gekozen voor het k^etîb; de meervoudsvorm

²¹⁷ “aan het hoofd van” (רֵאשׁ): naamwoord ראש, 1. head 2. beginning (HALOT)

²¹⁸ “de woorden” (מְלִין): naamwoord מלה, 1. word 2. matter, affair (HALOT)

²¹⁹ “mijn geest” (רוּחִי): naamwoord רוח, 1. wind 2. spirit 3. divine spirit (HALOT)

²²⁰ “was verontrust” (אֶתְכַרְיֵת): werkwoordstam כרה, itpeel: be anxious, distressed (HALOT)

²²¹ “in het binnenste van” (בְּגִוָּא): voorzetsel ב, naamwoord גו, interior, in (the midst of), into, out from (HALOT)

²²² “mijn lichaam” (גִּדְנָה): גִּדְנָה: Dn. 7¹⁵ rûhî ... b^egô nidneh: trad. rd. n^edānah, ‘in its sheath,’ i.e. ‘in its body,’ but prob. rd. בְּגִין דְּנָה or בְּגִין דְּנָה, on account of this. † (HALOT)

²²³ “zij lieten mij schrikken” (יְבַהֵלְנִי): werkwoordstam בהל, pael: frighten (hitpeel: as noun: haste, hurry; hitpaal: be frightened) (HALOT)

²²⁴ “de ware betekenis” (וַיִּצְיֵב): naamwoord יציב, reliable, surely (reliable information Dn. 7¹⁶) (HALOT)

²²⁵ “de verklaring” (וּפְשָׁר): naamwoord פֶּשֶׁר, interpretation (HALOT)

²²⁶ “hij liet het mij weten” (יְהוֹדֵעַנִי): werkwoordstam ידע, haphel: let s.one know, communicate to (HALOT)

7: 28 MT

“Hier eindigt dit verslag.

Ik, Daniël: mijn gedachten lieten mij erg schrikken²²⁷,

mijn huidskleuren²²⁸ veranderden²²⁹ op mij,

en deze woorden bewaarde ik in mijn hart.”

8: 15 MT

“En het geschiedde, in mijn zien van het visioen, ik Daniël,

toen ik zocht naar inzicht²³⁰,

zie, er stond tegenover mij, als het voorkomen van een man²³¹.”

8: 16 MT

“En ik hoorde de stem van een man tussen de Oelai.

En hij riep en zei:

Gabriël²³², laat hem dit visioen begrijpen²³³.”

8: 17 MT

“En hij kwam tot waar ik stond,

en door zijn komst werd ik door angst overvallen²³⁴,

²²⁷ “lieten mij schrikken” (יִבְהַלֵּנִי): werkwoordstam בהל, pael: frighten (hitpeel: as noun: haste, hurry; hitpaal: be frightened) (HALOT)

²²⁸ “mijn huidskleuren” (וְזִינִי): naamwoord זיו, brightness, complexion (HALOT)

²²⁹ “veranderden” (יִשְׁתַּנֵּן): werkwoordstam שנה, hithpaal: change (intrans.) (peal: 1. be different, diverse 2. be changed) (HALOT)

²³⁰ “inzicht” (בִּינָה): naamwoord בינה, insight / gain insight / perceptive words (HALOT)

²³¹ “als het voorkomen van een man” (כְּמֵרְאָה־גִּבּוֹר): voorzetsel כּ, naamwoord מְרָאָה, 1. seeing 2. appearance 3. vision, apparition 4. shining, light, naamwoord גִּבּוֹר, 1. young, man 2. (geber in wisdom sayings) 3. my fellow (HALOT)

²³² “Gabriël” (גַּבְרִיאֵל): eigennaam; Gabriël

²³³ “laat begrijpen” (הִבֵּן): werkwoordstam בין, imperatief, hif'il: 1. be able to discern / have, gain insight / comprehend, understand / understand well / pay attention to be acquainted w. 2. bring to insight / explain / instruct (HALOT)

²³⁴ “werd ik door angst overvallen” (נִבְעַתִּי): werkwoordstam בעת, nif'al: be overtaken by sudden terror Dn. 8: 17 (pi'el: 1. terrify -of evil spirit, &c.- / startle s.one) (HALOT)

en ik viel²³⁵ op mijn gezicht²³⁶.

En hij zei tot mij: Begrijp²³⁷ mensenzoon,
dat het visioen betrekking heeft op de tijd van het einde.”

8: 18 MT

“Terwijl hij met mij sprak,
viel ik in diepe slaap²³⁸, met mijn gezicht²³⁹ ter aarde²⁴⁰.
Toen raakte hij mij aan²⁴¹,
en hielp mij overeind²⁴² op mijn plaats.”

8: 19 MT

“En hij zei: Zie, ik laat je weten²⁴³,
wat zal gebeuren aan het einde van de gramschap,
want het gaat over de vastgestelde tijd van het einde.”

8: 27 MT

“En ik, Daniël,
ik was een aantal dagen ziek²⁴⁴.

²³⁵ “ik viel” (וַאֲפֹלָה): werkwoordstam נָפַל, qal: fall (unintentionally): 1. (in genl.) 2. (fall in battle) / (fall, collapse of state) / (be ruined) / (fall to s.one’s possession) 3. be inferior / turn out 4. fall (in), collapse 5. be born 6. (come to lie) 7. let oneself fall (intentionally), throw oneself down / get down (HALOT)

²³⁶ “op mijn gezicht” (עַל־פָּנָי): voorzetsel עַל, naamwoord פָּנָה, 1. face 2. (features of) face 3. visible side: surface 4. front (side) / attack, assault 5. formerly 6. face of god etc. (HALOT)

²³⁷ “begrijp” (הִבֵּן): werkwoordstam בִּין, imperatief, hif’il: 1. be able to discern / have, gain insight / comprehend, understand / understand well / pay attention to be acquainted w. 2. bring to insight / explain / instruct (HALOT)

²³⁸ “in diepe slaap” (נִרְדַּמְתִּי): werkwoordstam רָדַם, nif’al: snore, be in deep sleep, lie stupefied (HALOT)

²³⁹ “met mijn gezicht” (עַל־פָּנָי): voorzetsel עַל, naamwoord פָּנָה, 1. face 2. (features of) face 3. visible side: surface 4. front (side) / attack, assault 5. formerly 6. face of god etc. (HALOT)

²⁴⁰ “ter aarde” (אֶרֶץ): naamwoord אָרֶץ, 1. ground 2. piece of land 3. territory, land 4. earth 5. depths of the earth, underworld (HALOT)

²⁴¹ “raakte hij mij aan” (לִגַּע־בִּי): werkwoordstam נָגַע, qal: 1. touch / hurt 2. reach (HALOT)

²⁴² “hielp mij overeind” (וַיַּעֲמֵדֵנִי): werkwoordstam עָמַד, hif’il: 1. set (s.one standing) 2. station, set (s.one) 3. maintain 4. appoint, designate 5. restore (HALOT)

²⁴³ “ik laat je weten” (מוֹדִיעֵךְ): werkwoordvorm יָדַע, hif’il: 1. let (s.one) know (s.thg), make known (s.thg to s.one) 2. inform, announce, make known 3. apprise (s.one of s.thg), inform (s.one) 4. teach (s.one to do s.thg) / give the signal to (HALOT)

²⁴⁴ “ik was ziek” (וַנְחַלֵּיתִי): werkwoordvorm חָלָה, nif’al: 1. be exhausted 2. be taken ill (qal: 1. become weak, tired 2. be(come) ill 3. feel pain, regret) (HALOT)

Toen stond ik op en deed het werk voor de koning.

Ik was onthutst²⁴⁵ over het gezicht en er was niemand met begrip²⁴⁶.”

²⁴⁵ “ik was onthutst” (וְאֶשְׁתּוֹמָם): werkwoordvorm שׁמם, hitpoleel: 1. prove (onesf.) driven to astonishment / consternation Dn. 8: 27 / numbness 2. ruin onesf. (qal: 1. be deserted, desolated 2. (subj. pers.)) be removed fm. contact w. people 3. shudder, be horrified) (HALOT)

²⁴⁶ “en er was niemand met begrip” (וְאֵין מִבֵּינָם): bijwoord (negatie) אֵין, 1. nothing, nought 2. whence?, participium van werkwoordstam בִּין, hif'il: 1. be able to discern / have, gain insight / comprehend, understand / understand well / pay attention to / be acquainted w. 2. bring to insight / explain / instruct (qal.: 1. understand, perceive 2. pay attention to, consider / give heed to / consider, notice) (HALOT)